

РОЗДІЛ 9

**ІДЕЯ ПРОСВІТИ НАРОДУ СЕРЕД
ГАЛИЦЬКОЇ РУСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
У 40–60-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Однією з найпопулярніших тем, які обговорювалися на сторінках галицької руської періодики з 1848 р., була просвіта народу. У публіцистичних статтях, на загальних зборах і в листуванні громадських організацій та окремих діячів регулярно траплялася теза, що русини (українці) в Австрії не зможуть належно налагодити своє господарське, громадсько-політичне та національно-культурне життя без просвіти народу. Рівень їхньої освіти і, ширше, готовності успішно відповідати на виклики часу в різних сферах, визнавали недостатнім без дискусій та заперечень. Потреба в нових знаннях, не лише спеціалізованих і фахових, а й для розвитку особистості, громадянина та гідного представника свого народу в середині ХІХ ст. і згодом була для русинів дуже великою. Аби її забезпечити, можливостей держави й бізнесу було, на думку руської інтелігенції, недостатньо. Необхідні були також зусилля Церкви і громадянського суспільства. З 1848 р. почали діяти громадські організації, основною метою яких була просвіта народу.

Як у середині ХІХ ст. галицькі русини розуміли просвіту народу? Попри позірну простоту цього поняття та його широке застосування в публічній сфері, одностайного та всіма прийнятого визначення не існувало. Очевидно, це було поєднання освіти різного рівня з моральним вихованням, елементами громадянської та національної свідомості. На розуміння ідеї та змісту просвітницької діяльності русинами середини ХІХ ст. впливали досвід попередніх поколінь аж до доби Просвітництва другої половини ХVІІІ ст., інших, особливо слов'янських, народів імперії Габсбургів, а також, з огляду на провідну роль греко-католицького духовенства, уявлення та практики Цер-

кви щодо поширення та закріплення серед народу нових знань та норм поведінки.

У публічний простір галицьких русинів та порядок денний їхніх громадських діячів поняття «просвіта народу» стрімко увірвалося під час революційних подій 1848 р. в Австрії. Поруч були «свобода» і «рівноправність». Очевидно, що «Весна народів» вирішальним чином посприяла входженню ідеї просвіти народу в публічний дискурс галицьких русинів межі 40–50-х років XIX ст., зробила її актуальною та популярною. Проте, звичайно, просвіта не була тоді для руської інтелігенції чимось новим – історія побутування та розвитку ідеї просвіти народу в Галичині на той час нараховувала вже багато десятиліть. Не заглиблюючись у події кінця XVIII – першої половини XIX ст., зазначу, що на 1848 р. у середовищі галицької руської інтелігенції існувало декілька підходів до трактування просвіти народу як ідеї та стратегії діяльності.

У всіх них по-різному поєднувалися місцевий досвід поширення знання та взаємодії інтелігенції з простолюдом із певними інтелектуальними запозиченнями ззовні, ментально (вихід за межі традиційного світогляду та способу життя руської провінційної інтелігенції) і територіально (з-поза меж Галичини). Найбільше новаторським, нетрадиційним для руських галичан 30–40-х років XIX ст. був погляд на просвіту народу молодих інтелігентів (передовсім із середовища «Руської трійці»), які надавали великого значення пізнанню та вивченню народної культури. Їхні рефлексії мали радше теоретичний характер (впливати на визначення просвітницької діяльності до 1848 р. ці молоді люди не могли), однак у них виразно помітне визнання важливості «народу» (тобто селянства) та його прав на освіту й розвиток. Згодом, у революційному 1848 р., їхня риторика, хоча й ненадовго, стане потрібною та популярною.

На межі 30–40-х років XIX ст. члени «Руської трійці», констатували, що «у нас ніхто не дбає о просвіщення народу»¹, намагалися окреслити своє розуміння просвіти народу.

¹ Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Твори / упоряд., вст. ст. та прим. М. Шалати. Київ, 1982. С. 203 (лист І. Вагилевича до М. Максимовича, Львів, 17 серпня 1838 р.).

Насамперед просвіту вони розуміли як розвиток української літератури, причому обов'язково народною мовою: «Наше посежене не є, токмо просвѣчене народне самог в собѣ и через самог себе; прѣто у нас словесність не може инша бути, окреме нарідної»². Трохи згодом Яків Головацький запропонував розширений варіант розуміння просвіти, змістивши акцент із літературної діяльності до прав народу та поширення нових знань: «На самій перед хочу то розббрати, “що розумѣмо пѣд просвѣщеніе и образованіе?” ... у мене европейское просвѣщеніе – стремленіе народѣв до состоянія, то є приобрѣтенія народных прав всему народови, розширенія правдивой людскости, истинного человѣколюбія через розширеніе наук и проч.»³. Водночас він застерігав від зайвих запозичень із Європи, пропонуючи помірковану адаптацію західного досвіду для слов'янських народів, зокрема й австрійських русинів: «Мы хочемо потрѣбных вѣдомостей нашому не писменному народови через книги в его нарѣчію удѣлити, щобы му ся свѣт отворив, щобы пѣзнав годность свою и свою силу. Чи треба нам на теє лучитися з Еуропою – и когожь тут ты лучити з Еуропою гадаешь и як их получишь»⁴. Надмірна орієнтація на Єв-

² Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. / видав Др. Іван Брик. У Львові, 1921. С. 21 (лист І. Вагилевича до П. Й. Шафарика, Львів, 2 квітня 1837 р.). Приблизно тоді ж Я. Головацький писав, що «довго жаждуща грудь русина тужить за просвѣщеніем и образованіемъ въ рускимъ народнымъ языцѣмъ» (Листи Я. Головацького до М. Максимовича та Пл. Лукашевича. *Український науковий збірник*. Видання Українського Наукового Товариства у Києві. Москва, 1915. С. 37 (лист Я. Головацького до М. Максимовича, Львів, 13 (25) листопада 1838 р.)).

³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / видав Др. Кирило Студинський. Львів: Накладом НТШ, 1909. С. 59 (чернетка листа Я. Головацького до І. Головацького, після 27 серпня 1841 р.).

⁴ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 36. Од. зб. 914 / п. 62. Арк. 9 (уривок із чернетки листа Я. Головацького до І. Головацького, б. м., б. д. (початок 1840-х рр.)).

ропу (очевидно, Західну), на думку Я. Головацького, загрожувала самобутній культурі слов'янських народів і їхній єдності. Цей епізод не варто недооцінювати – згодом у Я. Головацького та його однодумців ключове місце замість слов'янської зайняла руська (у значенні «всеруська») історія, мова та література, зокрема і за рахунок зменшення уваги до здобутків просвіти/освіти народу в Західній та Центральній Європі.

Такі погляди на просвіту народу з обов'язковою увагою на його права, суспільний поступ і більше чи менше залучення європейського досвіду були, однак, притаманними тільки відносно невеликій групі молодих інтелігентів. Решта інтелігенції, якщо й обдумували до 1848 р. ідею просвіти народу, то не займалися теорією, а бачили відповідну діяльність у традиційному, звичному передовсім для духовенства форматі. Просвіта в цьому разі асоціювалася насамперед із діяльністю навчальних закладів та моральним вихованням простолюду. Початковими школами й моральним життям суспільства опікувалася Церква, тому очевидним було те, що всі питання, пов'язані з просвітою народу, належали до компетенції духовенства.

Після того, як молодий священник Михайло Куземський став крилошанином-схоліархом Львівської архієпархії (1842), значно активізувався процес заснування початкових (тривіальних і парафіальних) шкіл – їхня кількість із кількох десятків до 1848 р. зростає приблизно до 300⁵. Нові школи потребували навчальної літератури, крім того, сама присутність школи в селі за умови її належного функціонування впливала на поведінку, звички і певною мірою навіть на світогляд селян. Це безпосередньо корелювало із завданнями, які ставили перед собою діячі, що займалися просвітою народу.

На практиці просвіта в руських селах першої половини XIX ст. виглядала так. Окремі випадки успішного досвіду сільських священників і вчителів зафіксовано у пресі середини століття. Це, зокрема, діяльність о. Стефана Григоровича (1787–1843) у с. Залуччя під Черемошем. Він активно займався

---

⁵ Михайль Куземській. *Слово*. 1868. 10 (22) августа. С. 1.

сільською школою, сам учив там дітей, пояснював Святе Письмо, активно навчав церковного співу. Як наслідок, майже вся громада брала участь у богослуженнях, люди звикли до книжок (очевидно, на релігійну тематику – «по домахъ читано поўчительныа книги»), зріс моральний рівень, зменшилася кількість злочинів і конфліктів. Результат просвітницької діяльності С. Григоровича такий: «Юное поколѣнье было примѣромъ старшомѹ, оно было нравное, набожное, при томъ письменное; а съ нравственности и матеріальное благополѹчіе подносилось; они стали промышлати объ оулѹчшеніахъ въ сельскомъ господарствѣ; позабираны до войска стали подѹ офицерами»⁶.

Іншим прикладом була парафіяльна школа у с. Рождалів Тартаківського деканату Перемишльської єпархії. Старанну працю місцевого дяковчителя Віктора Данилевича (особливо вправні його учні були в церковному співі) навіть відзначив під час візитації 1841 р. єпископ Іван Снігурський. Місцеві селяни відзначалися побожністю, повагою до школи, навчання і книжок («рѣдко де въ іакой свѣтлицѣ що бы не побачити псалтири и инныхъ книжокъ»), у них добрий одяг, чисті та світлі хати, є комини, підлоги з дощок, колодязі біля будинків тощо⁷.

Напевно, на саме такий формат просвітницької роботи в руських селах і на такі результати орієнтувалося перед 1848 р. керівництво ГКЦ. Як бачимо, у його основі була активна діяльність початкової школи з обов'язковою підготовкою молоді до активної участі в богослуженнях, а також позитивний вплив душпастирських зусиль священника на поведінку його парафіян. Про нові знання, які б виходили за межі уміння читати, писати, рахувати та співати в церкві, не йшлося. Правда, варто зазначити, що згадані приклади двох галицьких сіл були винятком зі звичного стану справ. У більшості сіл шкіл не було взагалі, а більшість наявних шкіл діяла малоефективно.

⁶ Н. В. Воспоминаніе о Іерею Стефанѣ Григоровичу. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 16 (28) вересня. С. 371.

⁷ Мои воспоминанія на Рождаловѣ и Корчинѣ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 9 (21) януарія. С. 15; 11 (23) януарія. С. 19–20.

Тож навіть цілком поміркований підхід частини греко-католицького духовенства до просвіти народу перед 1848 р., коли селяни та міщани могли отримати нові знання лише за посередництвом початкової школи й місцевої церкви, а використати їх передовсім під час богослуження, не був поширеним явищем. Більшість руської інтелігенції зовсім мало часу приділяла просвіті народу; ця тема просто не існувала в їхньому повсякденному житті. Поняття «просвіта» («просвѣщеніє»), звичайно, було їй знайоме, але, мабуть, асоціювалася передовсім із середньою та вищою освітою, стосувалося відносно невеликого прошарку освічених людей і не могло мати національного («руська просвіта») забарвлення.

Такий стан справ різко й незворотно змінився 1848 р. Нові умови, у яких несподівано опинилися галицькі русини, вимагали набагато більшої уваги, порівняно з попередніми роками, інтелігенції до проблем і потреб простолюду. «Просвіта народу» дуже швидко стала актуальною⁸, за якийсь час, ближче до середини 1848 р., це поняття стало все частіше траплятися в публічному інтелектуальному просторі.

Руські публіцисти з 1848 р. і далі постійно підкреслювали вагомое значення просвіти для національно-культурного, суспільно-політичного та економічного розвитку народу. Відтоді протягом багатьох десятиліть на шпальтах часописів та під час публічних заходів була присутньою теза, що без народної просвіти в русинів немає майбутнього, що успішними вони можуть стати тільки завдяки просвіті. Вона стала аксіомою, хоча розуміння змісту просвіти народу як програми дій та алгоритму її реалізації еволюціонували з часом.

Тісний зв'язок просвіти народу з ідеєю свободи бачимо 1848 р. У революційних умовах, коли всі говорили в різних контекстах про свободу, просвіта її супроводжувала, була

⁸ Уже в програмній «Відозві до руського народу», яку Головна Руська Рада видала 10 травня 1848 р., йшлося, що русини мають стати тим, чим повинні бути, а саме «честнымъ, просвѣщеннымъ, свободнымъ народомъ» (Відозва до руського народѣ. *Зора Галицка*. 1848. 15 маа. С. 3).

одночасно наслідком і гарантом подарованої революцією свободи. Так, заступник голови Головної Руської Ради М. Куземський, підбиваючи підсумки перших двох місяців роботи ради, підкреслив, що тільки просвіта може врятувати русинів від неволі, якої вони зазнавали ще зовсім нещодавно⁹. На засіданні З'їзду руських вчених 7 (19) жовтня 1848 р. він продовжив: «Підстава життя народного, життя свободного єсть просвѣщеніє, бо ино просвѣщеніє народы суть правдиве свободными»¹⁰.

Незабаром про поєднання свободи та просвіти стали говорити менше – на перший план вийшло дещо абстрактне щастя народу, що, як і свобода, було неможливе без просвіти. «Правдиве щастье народови нашомѹ тѹлько на пѹдставѹ просвѣщена зацвисти може», – констатували ініціатори першого З'їзду руських вчених у відозві 1 вересня 1848 р.¹¹. Дописувач до «Зорі Галицько» на початку 1850 р. вважав, що «безъ просвѣщеніа не може нашъ нарѹдъ прыйти до правдивого щаста», а справжнє щастя народу «состоить въ розѹмнѹмъ и праведнѹмъ оуживаню наданой свободы, на свободѹ дѹховѹй, на свободѹ ѹдѹ всакихъ негѹдныхъ налогѹвъ»¹². Пізніше, у першій половині 1850-х років, просвіту почали пов'язувати з менш абстрактними поняттями, як свобода чи щастя, – на перший план вийшли розвиток освіти, літератури, літературної мови, а згодом і матеріальний добробут галицьких русинів.

Упродовж 1849–1851 рр. було кілька спроб дати визначення поняттю «просвіта» або «народна просвіта». Пропоновані тлу-

---

⁹ Слово честного застѹпника предсѹдателя крылошана Михаила Кѹземского съ причины двомѣсачного дѣаніа рады головної, загрѣвающее до дальшого ревного дѣаніа. *Зора Галицька*. 1848. 1 серпня. С. 51.

¹⁰ Историческій очеркъ основаніа Галицко-рѹской Матицѹ и спрავозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народно-го просвѣщенія / сост. Я. Головацкимъ. Въ Львовѹ, 1850. С. ХLI.

¹¹ Запрошенье ученыхъ рѹскихъ на зѣѣздъ до Львова. *Зора Галицька*. 1848. 5 вересня. С. 70.

¹² Г. О ревности въ просвѣщенію народнѹмъ. *Зора Галицька*. 1850. 11 (23) лютого. С. 96.

мачення можна об'єднати у дві групи. На межі 1849–1850 рр. у «Галичо-руському вістнику» (який редагував Микола Устиянович – він, очевидно, був автором принаймні частини визначень просвіти) з'явилося кілька ідеалістичних та універсалістських формулювань. «*Народное просвѣщеніе ... есть то найчестнѣйшее намѣреніе, до якого людство стремлѣти повинно. Есть то крайнаа цѣль каждого оумного естества. По вса дни и по вса часы бѣде она верховноу точкою всѣхъ стремленій народѣвъ, бо найвисшимъ заданьемъ каждого вѣка и каждой doby есть и бѣде завсе просвѣтъ*»¹³. Незабаром було сформульовано й мету народної просвіти: «... абы всакомѣ чоловікѣ всѣ възможніи средства подани бѣли до розвою природныхъ силъ и дарованій его, абы мѣ подана бѣла всакаа възможность стати са благороднымъ и годнымъ членомъ великой человекской родини, которой отцемъ и владѣтелемъ: Богъ!»¹⁴. Просвіта, у розумінні редакції «Галичо-руського вістника» – це передовсім рух до досконалості¹⁵.

До другої групи ввійшли визначення та пояснення тих коментаторів поняття «просвіта», які насамперед шукали її взаємозв'язки з вірою та освітою. З огляду на велику популярність шкільної тематики у середині ХІХ ст., просвіту могли спрощено ототожнювати з початковою освітою неграмотних. Статті в руській пресі того часу доводять, що були спроби глибше трактувати просвіту народу. Просвіту їхні автори намагалися розмістити між вірою та освітою (знанням), духовним і тілесним. Народна просвіта мала займати друге місце у списку пріоритетів русинів, відразу після «святої віри»¹⁶. Золочівський дописувач до віденського «Вістника» стверджував, що будь-яка

¹³ Розговори. Зъ Стрыйского окрѣга. *Галичо-руській вѣстникѣ*. 1849. 3 (15) грѣдна. С. 271.

¹⁴ О просвѣщенію народа. *Галичо-руській вѣстникѣ*. 1850. 5 (17) сѣчна. С. 5.

¹⁵ Розговори. *Галичо-руській вѣстникѣ*. 1850. 26 сѣчна (7 лютна). С. 42.

¹⁶ О новѣмъ опредѣленію церковного братства. *Зоря Галицка*. 1851. 13 (25) сѣчня. С. 54.

людина прагне духом до неба, а плоттю – до землі; необхідний зв'язок між цими протилежними прагненнями може забезпечити тільки просвіта¹⁷.

Василь Ковальський наприкінці 1851 р. розмірковував над тим, чого русини потребують найбільше. На його думку – освіти та просвіти («*основательного образованія и просвѣщенія*»)¹⁸. Ці два поняття, дві сфери людської діяльності існують і разом, і окремо. Разом, бо забезпечують «таке розвитє тѣлесныхъ и дѣшевныхъ нашихъ силъ, абы каждый зъ насъ моглъ совершеннѣйшѣ вѣдомость всего того набывати, що емѣ може выгодне, спокойне и щастливе житє забезпечити и его оу свѣта въ чести и пошановкѣ оутримати»¹⁹, а окремо, бо мають і «розумѣ воспитанниковѣ просвѣтити и ихъ образованными зробити», і «оублагороднити ихъ *сердце*»²⁰. Подібна думка була оприлюднена в «Зорі Галицькій» ще 1849 р.: йшлося про «наѣкѣ и просвѣщенє», «воспитаніє оума» і «просвѣщеніє дѣши»²¹.

Таке бачення просвіти народу, очевидно, домінувало в середовищі галицької руської інтелігенції третьої чверті ХІХ ст. та залишилося популярним і пізніше. Наслідком цього було загальне розуміння просвіти як симбіозу *навчання та виховання*. Світська складова просвіти, нові знання про світ та поточне життя неодмінно мали доповнюватися/врівноважуватися наукою віри, релігійним вихованням. Не могло бути просвіти без Церкви і поза Церквою – обговорюватися міг хіба що рівень впливу духовенства на формування та реалізацію просвітницької програми. Ще одним важливим наслідком такого

¹⁷ І. Б. ... Отъ Золочева 8 Юліа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 10 (22) юлія. С. 319.

¹⁸ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. Наше состоянє и чего намѣ потребба? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 29 новембрія (11 декабрія). С. 563.

¹⁹ Там само.

²⁰ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. ІІІ. Народный Домъ въ Львовѣ намѣряе отповѣсти нашей потребѣ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 6 (18) декабрія. С. 575.

²¹ Зоря Галицка. 1849. 6 (18) серпня. С. 394.

розуміння просвіти народу було відчуття довгої тривалості її як процесу, відсутність проміжних часових орієнтирів, адже моральне вдосконалення мало тривати постійно.

З огляду на часту присутність поняття «просвіта» в публічному дискурсі галицьких русинів протягом принаймні 5–6 років від «Весни народів», варто розглянути ідейно-теоретичні зв'язки тогочасної галицької просвіти народу з таким досвідом інших людей у просторі та часі. Очевидно, що «просвіта» як ідея, як поняття була знайома галицьким русинам задовго до 1848 р. Проте, що цікаво, у руській пресі межі 40–50-х років XIX ст., матеріалах загальних зборів «Галицько-руської матиці» та збереженому до наших днів листуванні провідних громадських діячів того часу практично відсутні згадки про більше-менше визначений конкретний «зовнішній» досвід, який можна використати. Так було й далі, принаймні до кінця 1860-х років.

У доступних нам джерелах (публіцистика та листування) зовсім немає згадок про досвід європейського Просвітництва (зокрема, в Австрії) другої половини XVIII ст. Про пізніші часи, ближче до середини XIX ст., є трохи рефлексій, однак вони мало пов'язані з формуванням певного визнаного суспільством переліку (очевидно, не кодифікованого) заходів просвітницького характеру. Навіть на досвід просвітницької діяльності слов'янських народів імперії Габсбургів покликів було зовсім небагато, радше це була констатація їхніх (передовсім чехів) здобутків без спроб порівняльного аналізу зі станом справ у галицьких русинів.

Загалом, коли йшлося про зовнішню підтримку розвитку просвіти, то галицькі русини визнавали, хоча й дуже узагальнено, визначальний внесок австрійської влади у справу просвіти їхнього народу²², особливо коли порівнювали його із внеском поляків («не унія просвітила Русь, ино правительство австрійское»)²³. Однак від 1868 р. на тлі критичного

²² Русь и ей отношенье къ сосѣдамъ. VIII. Слово. 1861. 21 юнія (3 юлія). С. 240.

²³ Отъ Балигорода. Слово. 1867. 5 (17) юлія. С. 3.

переосмислення стану народної просвіти оцінки здобутків австрійських чиновників стали значно поміркованішими²⁴.

Що ж до західноєвропейського досвіду розвитку ідеї просвіти та суспільного поступу, то, мабуть, більшість русинів ставилася до нього без ентузіазму, стримано і навіть насто-рожено. Чимало навіть думали, що «Просвѣщеніє бѣльше зла, якъ добра на свѣтъ приносить». Бо «днешный вѣкъ величае са зъ просвѣщеніа свого, а глань, якъ безъ оустанкѣ множать са всакїи злочинства, оупадае вѣра, стѣденѣе по-божность, поавлае са нечестъ, взмагае са вытворность, а зъ нею недостатки. И не дивъ; бо просвѣщеніє помнажае потребности, потребности спроваджають вытворность, вытворность веде до оубожества, оубожество до злочинства. Просвѣщеніє выплоджѣе буйность, бѣйность родить недовѣрїе и крайнѣю безбожность. Просвѣщеніє розбѣджае неѣдовольство насѣщными, неѣдовольство крамоли, матежи, нещаста для цѣлыхъ державъ, для цѣлого чоловѣчества»²⁵. Прикладом була Франція – країна з давніми просвітницькими традиціями, але одночасно і з постійними бунтами, революціями, безбожністю, численними жертвами.

Пізніше такі радикальні оцінки західної просвіти не траплялися, однак критичне ставлення до запозичення неадаптованої іноземної літератури (і для народу, і для інтелігенції) збереглося²⁶. Домінувала позиція, що потрібно не тільки перекладати

²⁴ І. Наумович у 1869 р. писав, що руському народові «къ поровнанію съ другими народами и австрійское правительство не было матерью, лишь мачихою, бо не заботилось о его просвѣщеніе, и лишило его ажъ до нынѣшнихъ дней его собственно-му инстинкту, хочеть ли онъ просвѣщатпся или нѣтъ» (І. Изъ Стрѣльча. *Слово*. 1869. 19 (31) іюля. С. 2).

²⁵ Розговори. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1850. 26 сѣчна (7 люта). С. 41.

²⁶ «Но денекотры зъ нашихъ перецѣняють плоды словесности западныхъ просвѣченыхъ народѣвъ и мнимають, що уже переводъ якого нибудь сочиненія нѣмецкого на рускій языкъ прислужит-ся литературѣ русской. Подобныи переводы суть найчастше не-удачны, анѣ що до выбора предмета, анѣ що до чистоты мовы

тексти з іноземних мов, а ще й «обробляти» їх, зміст «приноравливати» до потреб народу²⁷. Ускладнювала завдання перекладачам і невиробленість руської (української) літературної мови. Загалом, ці обставини заважали проникненню іншомовних творів до переліку видавничих пропозицій для читачів-русинів.

Найбільша кількість публікацій на просвітницьку тематику в руській періодиці впродовж десятиліття після 1848 р. стосувалася відкриття та функціонування початкових (народних) шкіл. Початкову освіту вважали основою, наріжним каменем просвіти народу. Інтелігенти, які писали на цю тему, зазвичай згадували про неосвіченість, темноту руського селянства, його непристосованість до нових, постреволюційних умов життя. Чи не найважливішою причиною такого стану справ вони вважали брак шкіл²⁸; відповідно, щоби виправити несприятливу ситуацію, варто школи створювати й розвивати.

Очевидно, що для більшості руських інтелігентів середини ХІХ ст. найлегшим і найпростішим варіантом було пов'язати просвіту народу з розвитком початкової освіти. Це було й логічно, адже неписьменний селянин мав помітно менше шансів набути нові знання, і доступно для греко-католицьких священників, які опікувалися початковою освітою своїх парафіян. У першій половині 1850-х років було засновано чимало нових шкіл – про це радісно звітували кореспонденти руських часописів. Цей факт ніби підтверджував прагнення селян до просвіти і давав підстави до оптимізму. Періодично з'являлася спокуса спростити проблему, перекласти

требованиямъ руской публики отповѣдныи» (а. в. Изъ Самбора. Слово. 1864. 18 (30) марта. С. 90).

²⁷ Там само.

²⁸ О потребѣ просвѣщенія для руского народа. *Зоря Галицка*. 1849. 1 (13) жовтня. С. 490; О просвѣщенію народа... С. 5; Вас. 36. О народныхъ школахъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 19 (31) мая. С. 233; И. М. А. Зъ надъ Буга въ Белзской землѣ. *Там само*. 1852. 24 мая (5 юнія). С. 158; Л. Тр.[ещаковскій] Потреба сельскихъ школъ. *Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 29 априля (11 мая). С. 60; Львовъ, 10 (22) сѣчня. *Там само*. 1856. 21 януара (2 фебруара). С. 19.

відповідальність за складний і тривалий процес народної просвіти на школи, які нібито все вирішать. З одного боку, русини 1850-х років мали небагато реальних здобутків на ниві просвіти народу і тому надто раділи навіть першим окремим успіхам, з іншого – не усвідомлювали всієї складності та багатомірності просвіти як тривалого процесу й воліли «ховатися» за чи не найбільш очевидним його виявом – початковою шкільною освітою.

У публічному просторі неодноразово траплялися й стримані оцінки діяльності шкіл, базовані на вивченні реального досвіду. Головною проблемою було не так заснувати школу (хоча й це для багатьох сільських громад виявилось неможливим), як забезпечити регулярне відвідування учнями занять і належний рівень їхніх знань після закінчення навчання²⁹. Селяни просто не розуміли важливості та необхідності шкільної освіти й не дбали про те, щоб їхні діти відвідували школу. Іншими проблемами були низька кваліфікація та мотивація (через малу оплату праці) вчителів, непристосованість шкільних приміщень, брак навчальної літератури та книг для читання вже грамотної молоді. Тож руські початкові школи середини XIX ст., хоч і під контролем ГКЦ, не могли зробити того внеску у справу просвіти народу, якого від них очікувала інтелігенція.

Громадські діячі та публіцисти, які намагалися трохи глибше розглянути просвітницьку діяльність, не обмежувалися лише сподіваннями на чудодійний вплив шкіл на неосвічених русинів та їхній визначальний внесок у виконання просвітницьких завдань. У рефлексіях таких руських інтелігентів поряд із школою завжди йшла література, «словесність». «Як здійснюється просвіта?» – запитував кореспондент «Зорі Галицької» 1849 р. І сам відповідав: «Через *обученіе* и через *словесно́сть*»³⁰. Ще раніше, на I З'їзді руських учених голова «Галицько-руської матиці» Михайло Куземський підкреслив: «Школы, а осо-

²⁹ Зь Самбѡрскогo окрѡга 8/20 маа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 31 мая (12 юнія). С. 251–252.

³⁰ В. ... К. ... Слово на часѣ. *Зоря Галицка*. 1849. 5 (17) листопада. С. 550.

бливо такъ звані народні, самы еще нарѳдъ не просвѣтять; они ино устеляють дорогу до просвѣщенія народного, правдивое просвѣщеніе ино изданіемъ добрыхъ и ѳтповѣдныхъ книгъ въ нарѳднѳмъ языкѣ, котрѳ бы нарѳдъ читавъ и ними ся обучавъ, розпространитися може»³¹.

Така думка була цілком логічною і, зрозуміло, не викликала заперечень. Очевидно, що початкові школи були для навчання грамоті дітей – інші вікові категорії русинів мали долучатися до просвіти інакше. Дописувач до «Галичо-руського вістника» на початку 1850 р. засобами для народної просвіти «старших» назвав «живое слово, прикладъ оучителей народа и письма по-ўчающѳи»³². Повчальна література, на його думку, мала складатися з кількох тематичних груп: 1) про господарство; 2) книги, які ведуть «нарѳдъ нашъ къ жизни моральной»; 3) про історію, передовсім слов'янську; 4) видання природознавчого змісту³³. Приблизно так само бачили тематичні пріоритети популярної літератури для народу й інші галицькі русини. Крім того, з огляду на потреби шкіл, періодично у пресі траплялися заклики подбати про навчальні видання руською мовою.

Деякі руські публіцисти нагадували співвітчизникам, що читання саме по собі (уміння читати) – це ще не просвіта, це тільки засіб для просвіти³⁴. Тому потрібно потурбуватися про відповідну лектуру для народу. Проте найчастіше все обмежувалося роздумами у пресі. Було лише кілька більше-менше визначених пропозицій. Наприклад, підготувати «зборникъ для селанъ» «большого объѳмъ» з універсальним змістом, де були б «головнѳйшіи правила и найпотребнѳйшіи вѣдомости такъ що касаетса оублагоденія чўствъ и нравовъ, ѳако зъ природы, механики, землеписѣ, исторѳи, особливо отечественной, зрозўмѣлого звѣздарства, господарства сельского, не исключая

³¹ Исторической очеркъ основанія Галицко-руської Матицѣ... С. XLII.

³² О просвѣщенію народа... С. 5.

³³ Там само. С. 6.

³⁴ Т. Що намъ потреба? *Зоря Галицка*. 1852. 9 лютого. С. 85; Л. Тр.[ещаковскій]. Потреба сельскихъ шкѳлъ... С. 60.

нравственно любопытнїи повѣсти, красныи пѣсни и пр.»³⁵ Бачимо цікаву ідею такої собі енциклопедії для селян для неодноразового перечитування – результат уявлень тогочасної інтелігенції, що не призвичаєні до регулярного читання селяни не приймуть низку чи певну серію просвітницьких видань, тому потрібно все необхідне вмістити в одній книзі.

Лев Трещаківський, який, мабуть, у 1850-х роках чи не найбільше виступав публічно на тему літератури для народу, пропонував звернути особливу увагу на природознавчу та господарську літературу (вперше детально й аргументовано заявив про це на 3'їзді руських вчених 1848 р.)³⁶, на хороші навчальні видання (зокрема, рекомендував перекладати їх з інших мов за відсутності своїх оригінальних пропозицій), створювати в парафіях невеликі бібліотеки (Volksbibliotheken)³⁷. Якщо важко спромогтися на книжкові видання, то варто використати потенціал періодики й поміщати в часописах повчально-просвітницькі статті для грамотної сільської молоді³⁸. Л. Трещаківський, до речі, чи не вперше звернув увагу на те, наскільки важко «высшіи правды и правила природнїи непросвѣщеннымъ людямъ достѣпными оучинити»³⁹. Більшість руських інтелігентів того часу, яка цікавилася просвітою народу, була схильна недооцінювати цю проблему й зводила доступність знання тільки до необхідності писати народною мовою. Однак, ця згадка у пресі Л. Трещаківського залишилася без наслідків і не викликала відповідного обговорення.

³⁵ Т. Що намъ потреба?.. С. 85.

³⁶ Историческій очеркъ основанїа Галицко-руської Матицѣ... С. 12–16.

³⁷ Л. Тр.[ещаковскій] Потреба сельскихъ шкѣль... С. 60. Трохи згодом подібні думки висловив редактор «Зорі Галицької» Северин Шехович: [Шехович С.] Наша задача и Литература вразумительна для народа. *Зоря Галицкая*. 1854. 22 септемврія (4 октября). С. 499; 29 септемврія (11 октября). С. 513–514.

³⁸ Трещ. Отъ Львова. Мнѣніе о писмахъ нашихъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 9 (21) юлія. С. 211.

³⁹ Трещаковскій. Львовъ 20 вер. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 3 (15) жолтня. С. 399.

Частину літератури, яку вважали просвітницькою, становили видання релігійно-повчального характеру. Руська інтелігенція і в середині ХІХ ст., і пізніше, вважала наявність таких публікацій серед пропонованої селянам та маломіщанам просвітницької лектури обов'язковою. У 1850-х роках релігійне виховання і навчання у школі вважали тісно пов'язаними процесами, такими, що себе взаємно доповнюють. До того ж було висловлено думку, що до 1848 р. існувало тільки «єдно мѣстце нашего просвѣщенія и дѣховного изобразованія – церковъ сватаа»⁴⁰. Трохи згодом один із дописувачів віденського «Вістника» запропонував поняття «релігійно нравственне народне просвѣщеніє», яке мали здійснювати тривіальні школи за безпосередньої участі священників⁴¹.

Наприкінці 1851 р. Іван Головацький, полемізуючи як редактор «Вістника» з о. Теофаном Глинським щодо перспектив розвитку літературної мови галицьких русинів, звернув увагу на важливість релігійної складової просвіти народу. Очевидно, він шукав аргументи на користь широкого залучення церковнослов'янської (а опосередковано – і російської) мови до формування нової руської літературної мови, проте увага до релігійної просвіти була притаманна тоді не лише І. Головацькому. Отже, на думку редактора «Вістника», є мало доступна для простолюду світська просвіта («мірское просвѣщеніє») і більше доступна та необхідна «моральна» просвіта («просвѣщеніє моральное, нравственное, релігійное, которого правила содержатся въ божественной нашей вѣрѣ и въ книгахъ сватаго

---

⁴⁰ Михайло ізъ Розвадова. Котрого славорусского нарѣчія подобаєть австрійскимъ русинамъ нынѣ употреблять? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 27 червня (9 липця). С. 231.

⁴¹ К. Успѣхъ народного просвѣщенія въ окрузѣ Тернопольскомъ. *Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 25 марта (6 априля). С. 43; К. Зъ подѣ Тернополя. Оуспѣхъ въ многоважной отрасли пастырского званія на подолу въ Галичинѣ. *Там само*. 30 мая (11 юнія). С. 76.

писаніа)»⁴². Очевидно, «моральна» просвіта має більшу цінність. Для її реалізації «Церква» і «школа» мають сполучатися в цілість, яка «суть началомъ единственнымъ христіанскаго всенароднаго просвѣщеніа», а кожен священник при цьому є «просвѣтитель народа по званію и должности»⁴³.

Подібні погляди на просвіту народу, коли морально-релігійне виховання парафіян має виразно переважати над промоцією і поширенням нового «світського» знання, були досить поширені серед греко-католицького духовенства⁴⁴. Священники, очевидно, не могли відмовитися від своєї ролі наставників народу і найчастіше розуміли просвіту саме як «науку», яку душпастир має виголошувати своїм духовним дітям. Це виглядало природно і звично. У пресі траплялися твердження, що, хоча й світська просвіта для простолюду бажана, проте не так необхідна, як релігійна, духовна просвіта⁴⁵. Таку позицію, на нашу думку, визначили три основні моменти: по-перше, цілком зрозуміле для духовенства переконання, що духовне має домінувати над матеріальним; по-друге, значні труднощі або й неможливість в умовах того часу організувати та забезпечити якісну й ефективну «світську» просвіту; по-третє, певний страх (часто несвідомий) священників перед майбутніми «просвіченими» по-новому парафіянами, страх, що в такому разі значно зміниться формат стосунків між ними й душпастирем.

У контексті книговидання такі переконання, напевно, більшості греко-католицького духовенства означали підтрим-

---

⁴² О. Г. Гадки о образовании и развитии письменного русского языка. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 1 (13) декабря. С. 566–567.

⁴³ Там само. 8 (20) декабря. С. 580.

⁴⁴ У цьому контексті згадаємо, що на печатці просвітницького товариства «Галицько-руська матиця» було, за статутом товариства, «ізображеніе Святого Духа яко просвѣтителя человеческого розуму и сердца» (Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ... С. XIV).

⁴⁵ Н. Допись къ дописывателю изъ подъ Галиційского неба. *Отечественный сборникъ*. 1857. Чис. 43. С. 340.

ку позиції, що значну (якщо не переважну) частку просвітницької літератури мають становити релігійно-повчальні видання. Зокрема, дописувач до «Зорі Галицької» в середині 1850-х років, згадуючи за лектуру для випускників народних шкіл, зауважив: «Розумѣтся, що релігійныи и нравственны сочиненія будь стихами, будь прозою были бы въ томъ взглядѣ наиболее полезнѣйшими. Особенно же уробленныи въ той цѣли чтенія изъ письма св. и св. дѣяній въ духу обряда нашего стали бысь неощенною духовною пищею. Изъ мірскихъ же твореній, имѣющихъ нравственность, честность и достоинство человѣческое на цѣли, сборникъ превосходныхъ въ той мѣрѣ басней “Луки зъ Ракова” и прибавленіе къ нимъ где якихъ повѣстоковъ общественныхъ, удовлетворилъ бы тому чѣмъ разъ чувствительнѣйшему требованію»⁴⁶. Як бачимо, навіть серед «світської» літератури мали переважати повчальні художні твори – такий погляд на специфіку художньої літератури для простолюдю домінуватиме серед руської інтелігенції ще кілька десятиліть після публікації цитованого допису.

Окрім повчальної та іншої літератури для простолюдю, в пов'язаних із просвітницькою діяльністю видавничих планах галицьких русинів помітне місце займали наукові або науково-популярні видання. Вони призначалися насамперед для інтелігенції, однак популярність у середині XIX ст. просвітницької риторики уможливила залучення таких публікацій до причетних до просвіти народу⁴⁷.

Передовсім просвітницька література для інтелігенції стосувалася історії Русі. Важливість знання історії для розвитку

---

⁴⁶ О. Г. ... Допись изъ Тернопольского. *Зоря Галицка*. 1856. 22 червня. С. 208.

⁴⁷ На першому З'їзді руських вчених голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський заявив, що метою товариства є «отрожде-ніе (умисловоє) отечества и просвѣщеніе руско-галицкого народа» (Историческій очеркъ основанія Галицко-руской Матицѣ... С. XLIII). Тобто просвіта народу нерозривно поєднувалася із розвитком знання (очевидно, наукового гуманітарного) та національної свідомості, чим мали займатися тоді інтелігенти передовсім для інтелігентів.

людської особистості періодично підкреслювали окремі автори у пресі. Зокрема, один із них пояснював, що справжня просвіта – це поєднання освіти та самосвідомості. Людина може отримати хорошу освіту, але без свідомості себе не буде знати, хто вона є. Самосвідомість – це знання всього життя, знання минулого. Ніщо так не робить людину кращою, благороднішою, більше просвіченою, як рефлексії про своє минуле, свої дії, успіхи та помилки. Для народу таку ж функцію виконує його історія. Тому значення вітчизняної історії дуже велике: «Нашое воспитаніе и основывается на совершенномъ познаніи отечественной исторіи; безъ ней убо есть оно якъ воспитаніе Христіанское безъ познанія Священнаго писанія»⁴⁸. З огляду на вагоме значення історії, її вивчати мають усі: і вчені, і невчені, і молодь, і літні люди.

Згодом основними аргументами на користь необхідності поширення наукових (чи подібних на такі) публікацій на історичну тематику серед освічених русинів стануть не розвиток особистості, а зміцнення руського патріотизму, національної гордості, усвідомлення себе частиною давнього та славного народу. Поняття «просвіта» в цьому контексті майже вийде з ужитку, але закладене в першій половині 1850-х років розуміння належності наукової історичної літератури до широкого спектра просвітницьких видань залишиться актуальним для руської інтелігенції ще тривалий час.

Іншими двома сюжетами в обговоренні (правда, малоактивному) ідеї просвіти «просвѣщенныхъ» у 1850-х роках були становлення нової руської художньої літератури і загалом національно-культурного життя русинів⁴⁹, а також проблема «хахлячення» руських інтелігентів (передовсім священників) на провінції, під час відносно замкнутого життя на селі («наші и оучившися въ

⁴⁸ Наука исторіи пособіемъ воспитанія. *Зоря Галицкая*. 1854. 8 (20) септемврія. С. 466–467.

⁴⁹ Сев. Гавр. Ше.[ховичъ]. Вечерниці народни. *Зоря Галицка*. 1851. 23 червня (5 липця). С. 427–428; Н. К. Уваги надъ статію о вечерницяхъ народныхъ. *Там само*. 28 листопада (10 грудня). С. 819–820; 1 (13) грудня. С. 826–828.

вышшихъ школахъ, пришедши на село, а не выдачи потреби науковости, тѣуже запропащаютъ и сновъ невѣжествомъ сельскимъ поростають»)»⁵⁰. Як і у випадку з історією Русі, популярність поняття «просвіта» дозволяла в середині ХІХ ст. прив'язувати до нього розвиток літератури чи становлення публічного національно-культурного життя галицьких русинів.

Просвіта народу неможлива без підготовки, публікації та розповсюдження відповідної літератури. Для галицьких русинів не тільки середини ХІХ ст., а й наступних десятиліть одним із найважливіших питань у контексті такого книговидання було питання мови публікацій. Воно певний час (протягом 1850–1860-х років, значним чином і пізніше) домінувало в дискусіях щодо того, якими мають бути просвітницькі видання для народу. Навіть їхня тематика і зміст дуже часто відходили на другий план – головним було, що текст написано «правильним» варіантом літературної мови і так само «правильним» правописом. Цим галицькі русини відрізнялися від інших народів (за деякими винятками) Центрально-Східної Європи, які не мали такої проблеми або принаймні вона не була такою гострою. Не заглиблюючись тут у перебіг мовно-правописних дискусій серед австрійських русинів, зазначу, що проблема літературної мови та правопису однозначно уповільнила й ускладнила реалізацію їхньої просвітницької програми.

Здавалося б, що цілком логічним і природним було б видавати літературу для просвіти народу народною мовою. Під час гучної дискусії в руській пресі першої половини 1850-х років щодо перспектив розвитку літературної мови цю тезу доводили або з нею погоджувалися із застереженнями чи не всі дискусанти⁵¹. В середині руської спільноти питання здавалося

⁵⁰ Львівъ 10 (22) лютого. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1856. 18 фебруара (1 марта). С. 51.

⁵¹ Лозинський І. Уваги над правописом руским. *Пчола*. 1849. 26 серпня. С. 262–263, 266; Ө. Л. Вербица дна 1 марта. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 5 (17) априлія – 14 (26) априлія. С. 162–175; О розвитку нашого языка. *Там само*. 26 априлія (8 мая). С. 194–195; Ө. Г. Гадки о образованіи и

вирішеним, адже необхідність звертатися до народу його ж власною мовою ніхто з русинів не заперечував. Однак невирішеними були інші питання: що вважати народною мовою? як вона має розвиватися, вдосконалюватися? як погодити мову видань для простолюду та інтелігенції?

Більшість представників руської інтелігенції середини ХІХ ст. спілкувалася у своєму середовищі, а тим паче читала та писала не руською мовою, тому для неї книговидання та активна громадська діяльність руською мовою 1848 р. і в наступних роках були новим та незвичним явищем. Потрібен був певний час на адаптацію, особливо для потенційних авторів просвітницької літератури. Можливо, перші публічні заклики до підготовки видань руською мовою мали на меті підкреслити важливість цієї мови (ще безвідносно до вибору шляху її подальшого розвитку) і можливість писати нею якісні й потрібні всім русинам тексти. До того ж деякі автори бачили в літературній мові певне мірило просвіти – що краще розвинута мова, то більше просвіченим є її носій-народ, і навпаки, у просвіченого народу і мова «образована»⁵².

Отже, на початку 1850-х років просвіта народу як ідея та як певна уявна програма дій стала важливим аргументом у дискусії на мовну тематику й залишилася ним протягом наступних десятиліть. Щоб просвіта була ефективною, вона мала здійснюватися за допомогою максимально зрозумілих народові текстів

розвиванні писменного русского языка. *Там само*. 29 новембрія (11 декабрія) – 22 декабрія (3 януарія 1852 г.). С. 562–599; М. М.[алиновскій]. Могуть ли Галицкіи Русины имѣти свою словесность? *Зоря Галицка*. 1852. 1 марта. С. 133–135; Лозинскій І. Зъ Яворова. *Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 26 августа (7 септемврія). С. 124; 29 августа (10 септемврія). С. 123–124; Слово къ нашимъ почт. читателямъ. *Зоря Галицкая*. 1853. 4 (16) ноября. С. 429.

⁵² [Глинський Т.] Мова ьако средство просвьѣченъа оуважана. *Галично-рускій вѣстникъ*. 1849. 29 грѣдна (10 сѣчна 1850 р.). С. 313; Євстафій зъ Илника. Справы народніи. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 4 (16) мая. С. 143; М. М.[алиновскій]. Могуть ли Галицкіи Русины... С. 134.

і прикладів для наслідування, зрозумілих насамперед з огляду на їхню мову. У такому разі ключовим стало питання: яку руську мову (які її варіанти) можна вважати зрозумілою народові? Очевидно, це мала би бути «вдосконалена», передовсім завдяки численним запозиченням, граматично уніфікована розмовна мова галицьких русинів. Але знову ж таки, де межа «вдосконалень», за якою «вироблена» літературна мова втрачає свою зрозумілість і ефективність для простолюду? На це запитання точно ніхто не міг відповісти, адже лише через певний час, на основі практичного досвіду можна було робити висновки.

На середину 1850-х років, коли затихли публічні дискусії на мовну тематику, більшість активних руських інтелігентів (ледве чи не всі) мовчки погодилася на компромісний варіант літературної мови (не тільки для просвітницьких видань). Така мова мала бути достатньо зрозумілою для всіх русинів і мати як народнорозмовну основу, так і лексичні та граматичні запозичення з давньої літературної мови, а опосередковано з церковнослов'янської чи/та російської мов. З огляду на те, що існував ще більше наблизений до російської варіант мови для наукових публікацій і загалом текстів для «просвѣщенных» людей, а також на ту обставину, що інтелігенти не вивчали літературну руську мову у школах до 1848 р., а пізніше не існувало певного мовного стандарту й кожен писав, як знав і міг, то ще тривалий час після 1848 р. побутувала значна мовна поліваріантність, зокрема і у виданнях, які мали просвітницьку мету та характер. На цей момент неодноразово публічно звертали увагу окремі діячі, як правило, з негативними конотаціями, закликали визначитися з єдиним варіантом літературної мови, проте більшість руської інтелігенції принаймні у 50–70-х роках ХІХ ст. прийняла тезу, що для розвитку літератури нехай всі бажаючі пишуть, як вважають за потрібне, а остаточну відповідь на те, якою бути руській мові в Галичині, дасть час.

Галицькі руські інтелігенти середини ХІХ ст. іноді писали й про ставлення до народної просвіти тих, на кого вона мала бути спрямована – самого народу. Майже завжди під «народом» у цьому контексті розуміли селян; про руських міщан

писали набагато менше. У 1850-х роках інтелігенти (священники) пов'язували селян і просвіту найчастіше завдяки школам, шкільній освіті та, ширше, прагненню селян внести певні зміни у своє звичне життя завдяки новонабутих знанням. На межі 40–50-х років XIX ст., із огляду на створення численних початкових шкіл, руські публіцисти були налаштовані дуже оптимістично та вважали, що селяни добре зрозуміли мету й завдання просвіти і рухалися правильним шляхом. «Чимъ разъ докладнѣйше пѣзнають нашіи селаны потребѣ просвѣщенія и чимъ разъ старанѣйше зачинають дбати о ней», – писав автор «Галичо-руського вістника» у грудні 1849 р.⁵³ Наступного року Юліан Вислобоцький із підкресленим захопленням констатував: «Помноженіе просвѣщенія межи сельскимъ навѣтъ людомъ вознеслося въ послѣднихъ часахъ до такои неѣвѣримои степени, що теперъ знаходимо межи особами найнизшихъ сословій таки понатія, котри имъ недавныхъ часѣвъ цѣлкомъ далекими и незрозѣмѣлыми были»⁵⁴. Однак уже за кілька років стало зрозуміло, що для навіть декларативного оптимізму зовсім немає підстав.

«Много стоить трѣда пересвѣдчити нарѣдъ о пользѣ просвѣщенія»⁵⁵, – ці слова молодого священника Івана Наумовича могли повторити сотні його колег і тоді, 1853 р., і ще протягом багатьох десятиліть пізніше. У середині та другій половині 1850-х років у кореспонденціях та приватних листах домінують розчарування і нарікання на низький рівень просвіти селян, який ніяк не вдасться покращити за короткий час. О. Йосиф Левицький зробив песимістичний висновок: «Недостатокъ потребного просвѣщенія, при тѣмъ характеръ оупертости и недовѣрчивости въ всакой доброй порадѣ не дозволяють намъ навіть при найстараннѣйшихъ поученіяхъ Дѣховеньства и найлѣчшихъ оустанавахъ Высокого правительства дождати са блаженного

⁵³ Розговори. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1849. 6 (18) грѣдна. С. 275.

⁵⁴ Василь Збор. *Що сьмо повинни и що хочемо? Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 16 (28) вересня. С. 369.

⁵⁵ И. Наумовичъ катехить. *Городокъ 6 Марта. Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 7 (19) марта. С. 36.

оуспѣха»⁵⁶. Іван Наумович, який ще в 1850-х роках чимало міркував над просвітою простолюду, пов'язав наявні труднощі з великою бідністю руських селян: «Школи въ нашихъ сторонахъ не оуспѣвають и не могуть оуспѣвати. ... Всякое принужденіе и всакіе средства къ поднесенію просвѣщеніа оказалися тѣмъ без-полезными быти. Несчастливое состояніе народа, крайнѣйшаа нѣжда и оубожество есть стѣною неовалимою противъ просвѣщенію»⁵⁷. Вирішення проблеми автор цього допису, а за ним й інші руські інтелігенти відкладали на майбутнє.

Серед греко-католицького духовенства середини ХІХ ст. було помітно також виразне побоювання, що «неконтрольована» просвіта народу може бути шкідливою, передовсім для священників. Адже «съ просвѣщеніемъ оупадаеть вѣра, а съ оупадкомъ вѣры *благо-бытіе священникѡвъ* и самого народа»⁵⁸. Як добробут священників корелював із нібито занепадом віри внаслідок поширення просвіти розглянемо далі. Селяни в такому разі ставали занадто самостійними, не слухали священника, виступали проти усталеного порядку, зокрема і в грошових відносинах громади зі священником (платня за церковні треби чи виконані польові роботи тощо). Для принаймні частини духовенства це було загрозою. Правда, оцінка в такій ситуації «провини» просвіти залежала від особистого сприйняття кожного інтелігента ідеї та змісту просвіти народу, розуміння шляхів її реалізації. Були й такі, що те саме явище пояснювали браком просвіти: «У нашихъ хлѣборобѡвъ свобода от панщины, але и от просвѣщенія, а зъ малым просвѣщеніемъ вкрадаётся и пиха»⁵⁹.

---

⁵⁶ Іосифъ зъ Покѣтѣа [Левицький Й.]. Допись изъ Покутѣя. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1857. 27 марта (8 цвѣтня). С. 91.

⁵⁷ И. Н.[аумовичъ]. Допись отъ Перемышланъ. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1857. 13 (25) листопада. С. 343.

⁵⁸ Н. Допись къ дописывателю изъ подъ Галиційского неба. *Отечественный сборникъ*. 1857. Чис. 42. С. 332.

⁵⁹ Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62 / видав Др. Кирило Студинський. У Львові, 1905. С. 335 (лист [Й.] Острожинського до Я. Головацького, Ясенів, 3 березня 1857 р.).

Загалом, і в 50-х роках ХІХ ст., і пізніше руська інтелігенція мало публічно висловлювалася на цю тему. Вона негласно вважалася занадто делікатною. Священники не мали б відверто заявляти, що їм комфортніше мати справу з «традиційним» неосвіченим селянином, яким можна досить легко маніпулювати, зокрема і заради матеріального добробуту духовенства. Втім, ця проблема існувала, інколи вона виявлялася в напівкоректному твердженні, що селяни мають насамперед працювати, а не вчитися («хто буде на полі працювати, якщо всі стануть вченими?»). Як бачимо, існував помітний розрив між декларованим бажанням забезпечити якнайбільшу просвіту народу й реальним побоюванням за наслідки цього процесу. Це означало, що сільське духовенство неоднаково та неоднозначно сприйняло реалізацію ідеї просвіти народу (за одночасної підтримки її в теорії), певний час не бачило практичної вигоди на низовому рівні, «для себе», а тому й залучилося до виконання просвітницької програми недостатньо активно.

Отже, ідея просвіти народу, уявлення та пропозиції щодо втілення її в життя займали вагоме місце в інтелектуальному дискурсі галицької руської інтелігенції від 1848 р. до середини 1850-х років, приблизно до 1857 р. Далі була невелика перерва, а на початку 1860-х років уже в дещо змінених умовах дискусії на цю тему продовжилися. У першій половині 1860-х років руські інтелігенти основну увагу в контексті просвіти звертали за звичкою на народні школи, проте приблизно з 1864 р. усе більше місця в дискусіях про стан селянства, рівень його освіти/просвіти займали оцінки пристосованості руського простолюдю до нових економічних та соціальних реалій, до пришвидшеної модернізації різних сфер життя суспільства.

У 1860-х роках тематичні пріоритети в рефлексіях руських інтелігентів у контексті народної просвіти залишилися приблизно такими ж, як і в попередньому десятилітті: школа (переважно початкова), Церква та релігійне виховання, розвиток господарства і добробуту, література і літературна мова. Водночас з'явилися й нові акценти – і щодо згаданих тематичних напрямів, і щодо розуміння ідеї просвіти народу загалом. Із по-

явою залізниці в Галичині посилилося відчуття швидких змін спочатку в технологіях, потім в економіці, соціальних відносинах тощо. Зміни викликали певний страх перед майбутнім, проте загалом їх вважали неминучими та незворотніми, тому що «нами управляє провидѣніе, котрого промысломъ постулята розуму поволи, но неминуемо въ жизнь вводятся»⁶⁰.

Серед викликаних провидінням змін, яким опиратися немає сенсу, був і загальний розвиток просвіти. Просвіту народу галицькі русини далі вважали дуже важливою. На початку 1861 р. один із кореспондентів газети «Слово» констатував, що «до найбільшихъ потребъ нашего народа належить его просвѣщеніе, и народолоубцѣ ничѣмъ бѣльше ему не зрѣють прислуги, якъ приведенемъ его до просвѣщенія»⁶¹. Ця теза залишилася актуальною протягом наступних років, зокрема консолідовану позицію лідерів просвітницької діяльності було відображено в заяві «Галицько-руської матиці» 1865 р.: «Въ житью кожного народа занимае просвѣщеніе найпервѣйшее, найважнѣйшее мѣстце и ставить его на ноги, коли недостатокъ тогоже кидае найчисленнѣйшій народъ другимъ образованнымъ подъ ноги»⁶². Проте, на відміну від зламу 40–50-х років XIX ст., такі визначення вже не були новими, не викликали емоційного підйому; це радше була констатація відомого факту, який не породжував дискусії. Відповідно, хоча просвіту вважали чи не найважливішою справою, її зміст та реалізацію умовної програми просвітницької діяльності обговорювали мало, нових ідей бракувало, а пропозиції якщо й були, то не викликали значного інтересу.

У контексті повільної еволюції розуміння ідеї просвіти народу 1860-ті роки можна умовно розділити на три періоди. Упродовж 1861–1862 рр. у руській періодиці з'явилося чимало статей на цю тему, але їхнє змістове наповнення, аргументація та навіть стиль викладу були дуже близькими до публікацій

⁶⁰ Наше наглѣйшее желаніе. I. Зѣ надѣ Момычи. *Слово*. 1861. 27 мая (8 юнія). С. 206.

⁶¹ О образованію народа. I. *Слово*. 1861. 8 лютого. С. 21.

⁶² Изъ Львова. (Возваніе рускои Матицѣ.). *Слово*. 1865. 10 (22) марта. С. 2.

попереднього десятиліття, ніби після кількарічної паузи публіцисти вирішили нагадати співвітчизникам про актуальність просвітницької тематики. У відповідних статтях домінували сюжети про завдання та діяльність народних шкіл, про нерозривний зв'язок Церкви, школи і просвіти, про навчальну літературу, розвиток літературної мови тощо. У 1864–1865 рр., з огляду на пошквалювання діяльності товариства «Галицько-руська матиця», зростає увага до участі громадських організацій у просвітницькій роботі, дискутувалися проекти перших періодичних видань, спрямованих на просвіту народу, дуже активно й гостро обговорювали проблему різних варіантів літературної мови у просвітницьких виданнях. Наприкінці десятиліття, після запровадження конституційних змін в імперії Габсбургів, галицькі русини розпочали повільний процес адаптації до нових умов життя в автономній Галичині. Його добре помітно і щодо розуміння та практичного застосування просвіти народу, пошуку нових форм та шляхів взаємодії із селянами та міщанами, зміщення акцентів щодо розвитку освіти, книговидання та читання.

Із 1868 р. галицькі русини все більше писали про організоване книговидання для народу просвітницького характеру, про можливість організації в селах бібліотек із такою літературою, про промоцію читання (зокрема й колективного) серед селян, про переосмислення ролі священників та вчителів початкових шкіл у просвітницькій роботі.

Порівняно з попереднім десятиліттям, із середини 1860-х років руські публіцисти набагато частіше почали асоціювати успіхи просвіти зі зростанням добробуту простолюду⁶³. На взаємному зв'язку народної просвіти з розвитком господарства наголосив і о. Антоній Добрянський: «Що по́ддвигне́нє нашого господарства сельського съ просвѣщенъемъ людовымъ въ тѣсной и нероздѣльной стоить связи, никто мыслящій запречити не може. Для того то промышляти належитъ надъ лю-

⁶³ Изъ Стрыя. *Слово*. 1865. 16 (28) сѣчня. С. 3; М. Б. Зъ Коломыйского. *Там само*. 1866. 4 (16) червця. С. 3; Издебскій Ф. П. Зъ по́дъ Микулинецъ. *Голосъ народный*. 1867. 15 лютого. С. 14.

довымъ просвѣщенемъ»⁶⁴. Хоча традиційний поділ на світську та духовну просвіту зберігся, більше уваги почали звертати на світську складову, на популяризацію прикладного знання⁶⁵, на організацію стабільного читання селянами відповідної для них світської літератури⁶⁶. Серед певних новацій, менше актуальних для дискутантів 1850-х років, було поєднання просвіти народу з діяльністю, спрямованою на розвиток національної самосвідомості та самобутності русинів (не лише руської інтелігенції)⁶⁷, а також із рухом за тверезість⁶⁸.

Шкільна тематика залишилася популярною в обговореннях шляхів розвитку просвіти народу в першій половині та середині 1860-х років. Проте, на відміну від 1850-х років, коли переважала некритична віра у швидкий поступ просвіти за допомогою нових народних шкіл, у наступному десятилітті галицькі русини були більше поміркованими та намагалися визначити реальний внесок шкіл у розвиток просвіти. Траплялися й критичні оцінки діяльності шкіл із висновками, що більшість із них не виконують своїх завдань⁶⁹. Проте загалом інтелігенти визнавали, що саме школи, шкільне навчання є найкращим промотором просвіти та її відправною точкою⁷⁰. Руські

⁶⁴ А. Д. [обрянській] зъ В. О просвѣщенью людовѣмъ. *Недѣля*. 1865. 13 червня. С. 184.

⁶⁵ Изъ Бережанского. *Слово*. 1862. 19 (31) мая. С. 155.

⁶⁶ Брата громадане! *Голосъ народный*. 1867. 4 цвѣтня. С. 27.

⁶⁷ Зъ Перемыского. *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскои державы*. 1862. 24 лютого (8 марта). С. 74; Зъ Покутья. *Слово*. 1867. 2 (14) декабря. С. 3.

⁶⁸ Гр. Л. Храмъ или праздникъ. *Недѣля*. 1865. 20 червня. С. 196; Изъ Коломыйского. *Слово*. 1867. 6 (18) декабря. С. 3.

⁶⁹ «Про тое, же школы майже повсюду заведены, мало знайти можна селянъ просвѣщеннѣйшихъ» (Що передъ всѣмъ здѣлати належить, дабы нашъ народъ матеріяльно и морально двигнути? *Слово*. 1861. 5 (17) августа. С. 295). Див. також: Зъ-надъ Днѣстра. *Там само*. 1864. 16 (28) вересня. С. 294.

⁷⁰ «Если загалъне добро отъ просвѣты люду залежитъ, то и школамъ людовымъ, яко найпершимъ розсадникамъ просвѣты народной належится по всей справедливости найперше мѣст-

публіцисти неодноразово підкреслювали (і ця думка стала загальноприйнятною серед інтелігенції 1860-х років), що школи формують лише основу для просвіти народу, яка мала би тривати для селян і міщан, і після закінчення навчання («школы парафіяльны ... осягнуть свою задачу, т. е. дадутъ селянину підставу до такого просвѣщенія, какое ему есть потребне на его становиску; дальше ѓнъ при своемъ здоровомъ разумѣ и при добромъ проводѣ священника самъ ся розвине») ⁷¹. Подібна думка траплялася й раніше, проте в 1860-х роках у публічному обговоренні значно збільшилася кількість пропозицій щодо ефективнішого, практичнішого спрямування навчання у народних школах та забезпечення грамотних селян літературою для читання поза школою.

На початку 1860-х років часто траплялися зразки традиційного бачення шкіл, де домінувати мало б виховання, а селянин «отвѣтное званію своему воспитаніе въ полнѣ получати мѡгъ». Відповідно, «воспитаніе селянина повинно быти передъ всѣмъ норовственно-народне, а для того предметомъ найважнѣйшимъ въ школахъ сельскихъ есть и буде: наука богопочитанія, которая обѡймаети має катихизмъ, исторію библіїну и обрядъ», а вже потім селян треба вчити рідної мови, історії та господарства ⁷². У такому форматі школи мали бути під постійною опікою Церкви, бо «школа отъ церкви выеманципована ... производитъ токмо индиферентистѡвъ, людей безъ жадного чувства постоянного, людей морально-хоровитыхъ, на которыхъ не кажу край, але наветъ власна ихъ родина полагати не може» ⁷³. Згодом, з огляду на те, що, як і раніше, селяни не бачили у школах користі

це межі всѣми учрежденіями въ краю и державѣ ... Абы просвѣту народа піднести, оказуєсь найпервше необходима потреба школы народны помножити и состояніе учителей получити» (Видракъ М. Отъ Подгаецъ. *Слово*. 1865. 24 новембрія. (6 декемврія). С. 3).

⁷¹ О образованію народа. I... С. 21.

⁷² Л.[озинскій]. Зъ надъ Скла. О народныхъ сельскихъ школахъ. II. *Слово*. 1862. 17 (29) януарія. С. 17.

⁷³ Ю. Л. Зъ Коломыйского. *Слово*. 1861. 19 цвѣтня (1 мая). С. 139.

для себе та своїх дітей, а тільки видатки й клопоти, і тому неохоче відпускали дітей на навчання та оплачували роботу вчителів, у пресі все частіше почали з'являтися заклики максимально наблизити навчання до практичних потреб селян.

Спробу поєднати різні підходи до навчання зробив сільський учитель Василь Черемшинський. Погоджуючись, що шкільне навчання варто починати «отъ побожности», він радив на цьому не зупинятися, бо народ має бачити «користь зъ науки»⁷⁴. Відповідно «наука въ народныхъ школахъ должна ся въ такихъ повѣстяхъ преподавати, въ котрыхъ бы ся примѣры благодѣтельности и добродѣтелей находили съ примѣрами различныхъ дѣланій господарскихъ, касающихся частей года, и чтобы всегда религійними наблюденіями заключены были» – лише в такому разі може йтися про «правдивое просвѣщеніе народа»⁷⁵.

Далі ще частіше кореспонденти руських часописів рекомендували не покладатися на примусове залучення дітей до навчання⁷⁶, а намагатися зробити його цікавим і корисним для учнів. Із середини 1860-х років усе більше уваги звертали на додаткову літературу, яку б мали читати випускники сільських шкіл. Нарешті було оприлюднено навіть тезу, що «нашь нарѳдъ ... должно не тѳлько церквою и школою къ просвѣтѣ вести, но щобъ его хутше зъ блуду и всякого обманства вредливого освободити и очистити, нужно его неотмѣнно еще инными способами къ пици полезной, а то посредствомъ заведенія читальнь по селахъ и читаніемъ часописей вабити»⁷⁷. Тож серед руської інтелігенції утверджувалося розуміння, що навчання в початкових школах (тобто навчання переважно читанню та письму) неодмінно задля успіху народної просвіти має супроводжуватися, а у випускників шкіл продовжуватися регулярним читанням відповідної літератури й періодики.

⁷⁴ Черемшинський В. Письмо сельского учителя зъ Ермаковки. *Домъ и школа*. 1863. 30 цвѣтна. С. 93.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ М. В. Отъ Пѳдгаецъ. *Слово*. 1865. 8 (20) септембрія. С. 2.

⁷⁷ Издебскій Ф. П. Зъ пѳдъ Микулинецъ. С. 14.

На початку 1860-х років серед пропозицій руських інтелігентів щодо тематики видань для народу значне місце займала традиційна повчальна література. Один із дописувачів до «Слова» рекомендував для сільських дітей насамперед «біблійні розкази», застерігав, щоб до читанок не вносили надто багато інформації, яку школярі й так не запам'ятають. Нехай вони в дитинстві навчаться мінімально необхідного, а решту «въ дорослѣйшомъ вѣцѣ изъ популярныхъ книжочокъ то въ приватномъ читанью, то въ повторительной школѣ довѣдуются»⁷⁸. Інший кореспондент рекомендував «розпространеніє книгъ народныхъ», але з умовою, що вони мають бути цікаві («истинно занимательны»). Які ж книжки він вважав цікавими? Насамперед це видана в Луцьку ще 1779 р. (!) книжка «Слово къ народу» – повчальне і подібне до катехизму «дѣло каѳолическе», далі «Поученія о св. обрядахъ восточной церкви» і нарешті «изданіє короткой исторіи Руси яко читанки для молодежи и старшихъ въ занимательной и бѣльше повѣстной основѣ»⁷⁹.

Поступово, значним чином завдяки технологічному поступові та паралельному в часі зубожінню багатьох неготових до змін руських селян, акцент у побажаннях руських інтелігентів щодо просвітницької літератури почав зміщуватися від цікавої та повчальної літератури в бік корисної, практичної. Вже згаданий учитель В. Черемшинський просвіту за допомогою повчально-моралізаторської літератури з відповідними прикладами прокоментував так: «То зачнемъ, а не скѣнчимо науку, подобне якъ съ теперѣйшними книжками, въ которыхъ краснѣй примѣры, а однакожь народъ ихъ не терпиль»⁸⁰. Чому? Бо треба, щоб «користь зъ науки народъ заразъ познавалъ». Тому першим предметом є катехизм, але далі землеробство, скотарство, бджільництво, садівництво тощо⁸¹.

⁷⁸ [Галька І.]. Еще одно слово о школахъ народныхъ. Отъ Подѣльскихъ Медоборѣвъ. *Слово*. 1861. 12 (24) юлія. С. 267.

⁷⁹ Ю. Л. Зъ Коломыйского. *Слово*. 1861. 22 юлія (3 августа). С. 281.

⁸⁰ Черемшинський В. Письмо сельского учителя... С. 93.

⁸¹ Там само.

У 1864 р. почав виходити «Временникъ Института Ставропигійского» як періодичний орган Ставропігії. Окрім віршів, оповідань, історичних творів (здебільшого істориків, котрі належали до Ставропігії – Антіна Петрушевича, Івана Гушалевича, Дениса Зубрицького й ін.) видавці «Временника» друкували пізнавально-повчальні статті з метою ознайомити галицьких русинів із їхніми правами й обов'язками, рекомендували як, наприклад, користуватися поштовими послугами, наголошуючи на праві вживати руську (українську) мову, інформували читачів про практичну медицину та гігієну, економічні знання і практичні поради щодо ведення господарства в різних його галузях тощо⁸².

Упродовж 1864–1865 рр. завдяки загальним зборам «Галицько-руської матиці» відбувся сплеск активності в обговоренні перспектив розвитку літератури для народної просвіти. Виявилось, що таких видань було зовсім небагато, вони виходили несистемно і, що характерно, під «світською» просвітницькою літературою розуміли переважно книжки для читання дітей і молоді⁸³. Очевидно, таке бачення було спричинене домінуванням народних шкіл і початкової освіти у просвітницькій програмі 1850-х – початку 1860-х років. Із 1864 р. розпочалися зміни у сприйнятті лектури для просвіти народу.

У публічному просторі їх ініціював насамперед І. Наумович. Він на загальних зборах матиці у липні 1864 р., а згодом на шпальтах «Слова» закликав зайнятися регулярною публікацією популярних текстів для народу. У газетній статті І. Наумович зауважив, що «издаваніе популярныхъ книжочокъ и часописей» уже є «вопѣющею потребою» і запропонував такі тематичні напрями для просвітницьких видань:

⁸² Киричук О., Орлевич І. «Временникъ» як джерело пізнавально-практичної інформації для народу. *Львівський Ставропигійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів, 2018. С. 180–183, 187.

⁸³ Изъ Львова. *Слово*. 1864. 8 (20) августа. С. 250; Наумовичъ И. Изъ Перемышлянъ. *Там само*. 22 августа (3 вересня). С. 266.

«1) Религійно-моральні повѣсти. 2) Житьєписи Святихъ. 3) Астрономія, географія, исторія, физика и пр. 4) Земледѣльство, огородництво, ското- и пчеловодство. 5) Байки, повѣстки и пѣсни для дѣтей. 6) Беллетристика: повѣсти, поезія и гумористика народна. 7) Народна философія: притчи и приповѣстки. 8) Біографіи славныхъ рускихъ мужей»⁸⁴. Парох із Перемишлян далі додав, що краще видавати не окремі книжечки, а спеціальний часопис для народу, адже можна буде залучити більше авторів, легше розповсюдити таке видання через пошту, та й селяни читатимуть його регулярно⁸⁵.

Ідея видавати окремі періодичні видання для простолюду з просвітницькою метою утвердилася серед галицьких русинів у першій половині 1860-х років. Уже 1861 р. з'явилися відповідні додатки для народу в газеті «Слово», 1863 р. вийшли у світ перші нерегулярні випуски «Письма до громади» Северина Шеховича, а Іван Гушалевич почав видавати «Дом і школу». У 1865 р., наприклад, русини могли читати те ж «Письмо до громади» з додатком «Школа», «Неділю» Маркила Попеля (у цьому видавничому проєкті активну участь брав Іван Наумович) і коломийський «Голос народний» Михайла Білоуса. Популярні часописи в цей час однозначно домінували серед просвітницьких видань. Їх вважали найбільше перспективною формою комунікації інтелігенції із простолюдом, зручною та доступною платформою для поширення нових знань та ідей. Проблема, однак, була в тому, що таку періодику видавали приватні особи, і їх ентузіазм, з огляду на малу кількість передплатників та відповідні фінансові клопоти, швидко згасав. Як наслідок, згадані часописи існували в середньому два–три роки.

Окрім того, безпосередньо селяни таку періодику в 1860-х роках читали мало і нерегулярно. Найбільше «народні» часописи передплачували й читали священники. Відомий список передплатників на часопис «Письмо до громади» з додат-

⁸⁴ Наумовичъ И. Изъ Перемышлянъ... С. 266.

⁸⁵ Там само.

ком «Школа» на 1865 р. За цілий рік заплатили 168 передплатників, із них – 85 священників, 29 сільських учителів, 27 громад, 7 світських інтелігентів, 7 дяків і лише 6 селян-господарів. Піврічних було 158 передплатників, із них – 61 священник, 58 громад, 14 вчителів, 14 селян-господарів, 2 дяки. Більшість (62 %) із 326 передплатників становили інтелігенти (зокрема, 146 священників – майже 45 %); селян як індивідуальних передплатників було тільки 20 (і ще 9 дяків), натомість громад було 85, а всього колективних передплатників із сіл (зі школами та церковними братствами) було 95. Виразно видно перевагу колективного читання у селах «свого» часопису над індивідуальним⁸⁶.

Ще виразнішою була перевага інтелігенції серед передплатників «Голосу народного». У 1866 р. було 45 цілорічних передплатників, із них – 40 фізичних осіб. Серед індивідуальних передплатників було 24 клірики (23 священники та семінарист), 10 світських інтелігентів і жодного селянина⁸⁷. У 1867 р. було 105 цілорічних передплатників, із них – 97 індивідуальних. Осіб духовного стану серед них було 72 (74,2 %), а селян – тільки 4 чи 5 (серед передплатників були ще три сільські громади та парафіальна школа)⁸⁸.

Отже, нова форма просвітницької роботи – видання і розповсюдження періодики «для народу» – попри її перспективність, мала пройти випробування часом, а залученим до неї інтелігентам варто було набратися терпіння, рекламувати популярну періодику серед простолюду й одночасно вдосконалювати її форму та зміст. Слушно писав кореспондент «Вістника» із Золочівщини, що «не легка то задача – издавати часопись популярнѣ для народа, бо не досыть тѣ мати глѣбокіи вѣдомости наукѣи и талантѣ до писана, но передвсемѣ въ такой часописи застосовати са належить до потребѣ народа, вглѣбити са въ

⁸⁶ Школа. Прилога до Письма до Громады. 1865. 4 (16) марта – 25 листопада (7 грудня).

⁸⁷ Спись цѣлорочныхъ предплатителей на Голосѣ Народный. *Голосѣ народный*. 1866. 31 лат. студня. С. 208.

⁸⁸ Спись цѣлорочныхъ предплатителей «Голоса Народного». *Голосѣ народный*. 1867. 19 декемврія. С. 96.

его способъ мышлена, перенати са его дѣхомъ и промовлати до него его азыкомъ, хотяй бы рѣчь веласа о незнати якѡмъ важнѡмъ и отвлеченѡмъ предметѣ»⁸⁹. Успішні, з тривалою історією популярні часописи в галицьких русинів з'явилися згодом, у 1870-х роках, коли було накопичено певний досвід видання та посилено промоцію читання серед селян.

У середині 1860-х років знову гостро постало питання, яким варіантом літературної мови варто писати тексти для просвіти народу. Українофіли (народовці) рішуче відстоювали «народну» мову, тобто максимально наближену до розмовної руського простолюдю й водночас до літературної українських наддніпрянських письменників⁹⁰. Головний аргумент був той самий, що й десятиліттям раніше – видання народною мовою будуть зрозумілими для селян і міщан, а тому популярними ефективними. Відповідно, тексти, написані іншими варіантами руської мови, не викличуть зацікавлення в селян і не матимуть на них жодного впливу – у такий спосіб виявляться даремними й навіть шкідливими, адже відтягнуть відносно невеликі інтелектуальні та матеріальні ресурси галицьких русинів на їх створення і публікацію.

Аргументи на користь народної мови у просвітницьких виданнях звучали яскраво й переконливо; напряду публічно їх не заперечували. Проте існували й адепти іншої думки, які вважали, що потрібно більше уваги та поваги приділяти еволюційному варіанту розвитку літературної мови, де були би враховані здобутки попередників за останні століття та належність русинів до східнохристиянського (руського) культурного простору. Вони були менше активними в дискусії, віддавали перевагу позиції «робити своє» без зайвих суперечок. У контексті розвитку ідеї просвіти народу в середині 1860-х років траплялися досить завуальовані натяки на фактичний поділ просвіти

⁸⁹ Отъ Золочева. *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскои державы*. 1864. 5 (17) грѣдна. С. 378–379.

⁹⁰ Народъ и словесность. *Вечерницѣ*. 1862. 8 лютого. С. 12; 22 марта. С. 61; Качала С. Галицько-Руська Матиця і її ціль. *Мета*. 1865. 31 марця. С. 114; 15 цвітня. С. 135–136, 142.

на два напрями, відомий, зрештою, ще з 1848 р. Поняття «просвіта “просвѣщенныхъ”» тоді вже не використовували, натомість з'явилася «наукова» просвіта («наукове просвѣщення»); поряд із нею була й «народна» просвіта⁹¹.

Пожавлення громадської та національно-культурної діяльності галицьких русинів у першій половині 1860-х років спонукало ретельніше, ніж раніше, оцінити націотворчий потенціал руської інтелігенції. Хоча це ні для кого не було секретом, проте у пресі виявилось, що більшість інтелігентів далі розмовляє у приватному житті польською мовою, не знає історії свого народу, не знайома з руською літературою, а учні в середніх школах до того ж навіть не мають підручників рідною мовою. Аби хоч якось виправити такий стан справ, очевидно, варто було подбати і про підручники, і про відповідну наукову чи науково-популярну літературу, причому з виразним освітнім/просвітницьким спрямуванням. Очевидно, вона не могла бути видана розмовною мовою, бо не викликала б у більшості інтелігентів належної поваги і не змогла б виконати свою промоційну місію⁹².

До прихильників «наукової» просвіти приєднувалися й ті, кого непокоїла та розчаровувала тривала вже суперечка між русинами на мовну тематику. Вони вважали дискусію безплідною та зайвою, хотіли, щоби всі, і письменники, і читачі, об'єдналися, не розпорозували зусилля, а разом, «соединенными силами» творили нову руську літературу, публіцистику, займалися просвітою народу тощо⁹³. Фактично така компромісна позиція означала, як і в 1850-х роках, підтримку «зрозумілого» варіанту руської мови (кожен розумів його по-своему) із традиційним етимологічним правописом.

Найбільшою проблемою тут було те, що більшість руських інтелігентів не бажала бачити засадничої різниці між

⁹¹ Зъ подъ Войнилова. *Вѣстникъ. Часопись урядова, политична и литературна*. 1865. 9 (21) червца. С. 171.

⁹² И. Зъ-пѣдъ кордону. *Слово*. 1865. 3 (15) липца. С. 3.

⁹³ Зъ-надъ Днѣстра. С. 294; Изъ Львова. *Вѣстникъ. Часопись урядова, политична и литературна*. 1865. 3 (15) липца. С. 198.

«науковою» та «народною» просвітою. Це намагалися не обговорювати. На практиці ж це означало змішування різних програм просвітницької діяльності в межах однієї громадської організації чи одного видавничого проекту. В такому разі «наукова» просвіта відбувалася, як правило, коштом «народної» – адже популярнішою була риторика саме просвіти народу/простолюду (яка мала бути основним, ледве чи не єдиним виявом просвіти), проте частина активних інтелігентів хотіла займатися зрозумілішою для себе літературою для освічених. Очевидно, таке змішування пріоритетів, а також невідповідність реального стану справ деклараціям ускладнювали просвітницьку діяльність, породжували непорозуміння та суперечки, гальмували розвиток просвітницького книговидання для селян та міщан і організаційну роботу інтелігенції серед них.

Проблема мови просвітницьких видань у середині 1860-х років актуалізувала іншу проблему: хто має бути лідером у реалізації просвітницької програми, визначати її зміст і служити арбітром у можливих суперечках. Від заснування 1848 р. таку роль теоретично мало б виконувати товариство «Галицько-руська матиця», однак тривала відсутність загальних зборів матиці після 1850 р. і загалом низька публічна активність товариства на тлі «застійних» 50-х років XIX ст. не дали можливості перевірити цю тезу на практиці. У першій половині 1860-х років сподівання на провідну ролі матиці відновилися, проте неспроможність керівництва товариства дати відповіді на актуальні запитання, передовсім на мовне, владнати непорозуміння та організувати ефективну роботу фатально вплинула на сприйняття матиці серед руської інтелігенції. Після загальних зборів 1865 р. товариство втратило своєрідну неформальну монополію на провід у просвітницькій роботі. Відтоді русини почали розглядати можливість створення інших громадських організацій, осередків та проектів, які змогли б займатися просвітою народу.

Окрім зазначених, варто відзначити ще два епізоди в розвитку ідеї просвіти народу й організації просвітницької діяльності в першій половині 1860-х років. Обидва були винятком

для публічного обговорення просвітницької тематики в той час – розуміння важливості висловлених у відповідних дописах думок і спостережень прийде до русинів пізніше. Це, по-перше, відчуття неабиякої загрози з боку потенційних польських просвітницьких громадських організацій і польськомовної літератури просвітницького спрямування для русинів⁹⁴, хоча б з огляду на те, що поляки мали набагато більші фінансові ресурси на виготовлення та адміністративний ресурс для розповсюдження таких видань. Проте справді актуальною ця проблема стала згодом, не раніше кінця 1860-х років, а то й ще пізніше. По-друге, це заклик до греко-католицького духовенства займатися просвітою народу не лише як виконанням душпастирських обов'язків, а й із відчуттям власної вигоди («образованье народа и закупыванье для него книжкокъ популярныхъ въ родномъ языцѣ, есть не только должностью, но также партикулярнымъ, личнымъ интересомъ нашего ревностного духовенства»)⁹⁵, адже що більше просвіченим буде селянин, то краще він дбатиме за свого священника. Ідея, що просвічені селяни для інтелігенції вигідніші як з економічного, так і з національно-організаційного боку, утверджувалася повільно, протягом кількох десятиліть у другій половині XIX ст.; остаточно її сприйняли, мабуть, лише в 1890-х роках.

Політичні зміни в імперії Габсбургів, які привели до затвердження нової Конституції у грудні 1867 р. та автономії коронних країв Цислейтанії, вплинули й на розвиток просвітницької діяльності галицьких русинів. В автономному Королівстві Галичини та Лодомерії (Володимирії) місцева влада перейшла до галицьких поляків, а русини, які стабільно мали меншість послів у крайовому сеймі, не могли розраховувати на паритетні можливості управління. У нових умовах неактуальною стала попередня стратегія лідерів руського громадського та політичного життя, яка передбачала передовсім опору на віденський

⁹⁴ [Галька І.] І. Отъ Подольскихъ Медоборѣвъ. *Слово*. 1861. 15 (27) цвѣтня. С. 130–131.

⁹⁵ Шеховичъ С. Г. Народна економія – добробытъ. *Слово*. 1862. 6 (18) октобрія. С. 309.

уряд і сподівання, що Відень задовольнить усі справедливі, на їхню думку, вимоги русинів. Відтепер потрібно було покладатися насамперед на власні сили, ресурси та можливості, зокрема розвивати громадянський, націо- та культуротворчий потенціал руського селянства та міщанства.

Незважаючи на два десятиліття зусиль руської інтелігенції, просвіта народу наприкінці 1860-х років залишалася на низькому рівні. Якщо раніше про це писали спорадично, то з 1868 р. критичні оцінки здобутків на просвітницькій ниві з'являлися в публічному просторі регулярно⁹⁶, до того ж часто провину за наявний стан справ покладали безпосередньо на інтелігенцію⁹⁷. Очевидно, найкреативнішу частину дописів у пресі на просвітницьку тематику на межі 60–70-х років ХІХ ст. становили пропозиції, як удосконалити чинні форми і методи просвітницької роботи із простолюдом або запровадити нові. Автори таких текстів звертали увагу на кілька важливих моментів, що було новим, порівняно із попередніми роками: 1) невдалі результати сеймових виборів (вибори 1867 р. забезпечили русинам менше мандатів, аніж вибори 1861 р., а вибори 1870 р. – аніж 1867 р.) змусили звернути увагу на низький рівень громадянської свідомості руського селянства, замислитися над необхідністю його підвищити в межах просвітницької роботи; 2) початкові школи з 1868 р. перейшли під контроль Галицької крайової шкільної ради, тому інтелігенція не розглядала їх більше як інструмент винятково «руської» просвіти, хоча визнавала важливою їхню роль у поширенні грамотності в Галичині й намагалася активніше залучати вчителів до просвітницької роботи; 3) покращилося розуміння необхідності створення спеціальних осередків, які б займалися просвітою простолюду в його ж середовищі – перед появою у селах читалень їхню роль пропонували

⁹⁶ Качала С. Изъ Шельпакъ (Побудка до больше ревной и рѣшительной дѣятельности.). *Слово*. 1870. 29 апрѣля (11 мая). С. 2.

⁹⁷ Зъ Долинского повѣта. *Слово*. 1870. 3 (15) іюня. С. 2; Становище оучителей. *Господарь*. 1870. 12 листопада. С. 194; Наумовичъ И. Просвѣщеніе народа. Изъ Стрѣльча. *Слово*. 1872. 19 (31) декабля. С. 1–2.

виконувати тим самим школам (як локаціям, де розміщуватимуться малі сільські бібліотеки й відбуватимуться відчити для селян різного віку) та церковним братствам; одночасно новий імпульс отримала ідея спеціалізованих просвітницьких часописів для селян і міщан; 4) із заснуванням товариства «Просвіта» «Галицько-руська матиця» остаточно втратила монополію на реалізацію просвітницької видавничої програми – з'явилася альтернатива від українофілів.

Уперше у статтях, які мали значний розголос, просвіту народу та політичну і громадянську свідомість руського селянства пов'язав відомий громадський діяч та посол до сейму о. Степан Качала. Ще на початку 1868 р. він писав: «Треба для того дѣлати безъ устанку, дѣлати соединенными силами надъ просвѣтою народа. Ходить бо о тое, чтобы народъ поучался початковыхъ знаній, приходилъ до познанья самого себе, яко народъ русскій, и до познанья правъ, до якихъ нынѣ онъ допущеный»⁹⁸. За кілька років він повернувся до цієї теми перед виборами й наголосив: «Повторяю, що безъ просвѣты ни безпосередніи выборы, ни голосованье куріями въ соймахъ, ни навѣтъ подѣлъ Галичины не помогутъ»⁹⁹. Необхідність повторювати викликала дивна пасивність руської інтелігенції, яка ніби й не заперечувала потреби модернізації просвітницької програми, однак на практиці майже нічого не змінювалося.

Після сеймових виборів, восени 1870 р. група священників із Покуття на деканальному соборчику в Серафинцях обговорювала й те, що «нашъ нарѣдъ не має жадного образования политичного, т. е. що не знае, якъ ему доступити до всякихъ своихъ правъ обывательскихъ и народнихъ»¹⁰⁰. Тоді ж вони вирішили зайнятися політичною просвітою народу й дали початок часопису «Русская Рада». За рік парох Серафинець о. Микола Дебельський констатував: «Стративши только дорогого времени, бо 23 лѣта, треба намъ хотя отъ теперъ взятися

⁹⁸ Качала С. Изъ Шельпакъ. (Поглядъ на sprawy русско-народнии въ началѣ года 1868). Слово. 1868. 6 (18) январья. С. 2.

⁹⁹ Качала С. Изъ Шельпакъ. (Побудка до больше ревной...)... С. 2.

¹⁰⁰ Да будетъ свѣтъ! Наука. 1873. Лютый. С. 55.

сердечно до *политического* народного *образования* нашого народу»¹⁰¹ і закликав всіх взятися нарешті до регулярної праці й підтримати видання книжечок і часописів для народу.

Паралельним шляхом рухалися галицькі народовці (українофіли). Наприкінці 1868 р. вони заснували товариство «Просвіта» і бачили його принаймні теоретично як нову організаційну форму для реалізації дещо іншого підходу до звичної просвіти народу. На просвітницьку тематику народовці регулярно висловлювалися у своїх часописах і до 1868 р., хоча зосереджувалися майже винятково на мовній темі. Найважливішим, на їхню думку, у контексті просвітницької роботи було питання мови літератури для народу – це мала бути «народна» мова, не штучна й «чужа» мова видань, наприклад «Галицько-руської матиці». Проблема розвитку літературної мови часто в ранніх народовців майже збігалася з проблемою розвитку просвіти народу. Вони використовували просвітницьку тематику, щоби вчоргове наголосити на необхідності розвитку народної мови як літературної, однак на цьому здебільшого й зупинялися, не формулюючи детальніше своє бачення змісту та тактики просвітницької роботи. Очевидно, причиною цього були обмежені можливості ранніх народовців діяти безпосередньо серед селян і міщан. Коли йшлося про таку діяльність, то українофіли мали на увазі насамперед знайомство із простолюдом, його мовою, культурою, потребами, наголошували на важливості збору етнографічних матеріалів. Про взаємодію інтелігентної молоді селянством у форматі просвітницької роботи у пресі 1860-х років писали мало, а їхні завдання окреслювали приблизно так: «...особливше внимание на народъ звертати и тойже всякими усиліями просвѣщати, а то розговорами, Руси касающими ся, выжичаніемъ чтенія свѣдомымъ ихъ понятію книжокъ ѳповѣдныхъ и заохотою до дальшой ихъ селянь-братей просвѣты»¹⁰².

Після невдалої спроби окремих народовців увійти до складу товариства «Галицько-руська матиця» 1865 р., щоби спробува-

¹⁰¹ Дебельскій Н. Изъ Серафинець. *Слово*. 1871. 13 (25) ноября. С. 2.

¹⁰² І. М. Отъ Самбора. *Слово*. 1862. 1 (13) августа). С. 237.

ти змінити «ненародне» спрямування його діяльності, розпочалося обговорення можливостей заснувати власне просвітницьке товариство. У цей час траплялися й публічні рефлексії українофільських публіцистів на тему народної просвіти. Вони були радше фрагментарними, проте (зокрема, на шпальтах часопису «Русь» у 1867 р.) добре показують, що погляди народовців на просвіту були дуже схожі на узагальнене, якщо можна так сказати, бачення галицької руської інтелігенції.

Народовці визнавали просвіту дуже важливим завданням, бо «лише въ народній просвіті и самовіжи лежить будуще добро кожного народа»¹⁰³, однак її поточний рівень українофільської інтелігенції («не має у насъ просвіти!»)¹⁰⁴, передовсім тому, що школи й далі перебувають на низькому рівні й не можуть належно виконувати свої завдання¹⁰⁵. Просвіту народу кореспонденти «Русі» бачили як «піднесенне моральне и интелектуальне селянина»¹⁰⁶, бо «такъ просвіта, якъ и моральность, суть двома головними умовками процвіту народнёго»¹⁰⁷. Щоб її розвинути, потрібно вдосконалювати народні школи та навчання в них, а також видавати відповідну літературу для народу. Друкувати потрібно все, що зацікавить селян і міщан, «зачавши одъ Букваря, а не занедбуючи и корму релігійно-морального, на пр. зъ описей життя святихъ»¹⁰⁸. «Моральность», мабуть, мала передувати «науці», тому народові «треба найперше постаратися дати добрихъ, зрозумілихъ, въ душу его вбиваючихся молебниківъ»¹⁰⁹. Було в цитованих статтях і характерне для другої половини 1860-х років поєднання просвіти та добробуту

¹⁰³ Що діється на Русі? *Русь*. 1867. 15 серпня. С. 1.

¹⁰⁴ Коломия 11. Августа 1867. *Русь*. 1867. 15 серпня. С. 3; Зъ Полісся. Там само. 22 вересня. С. 3; Зъ Университету. Там само. 12 грудня. С. 3–4.

¹⁰⁵ Зъ підъ Буска. *Русь*. 1867. 7 липня. С. 3; Коломия 11. Августа 1867. *Русь*. 1867. 15 серпня. С. 3.

¹⁰⁶ Вр.[ецьона Г.]. Львівъ 21. Цвітня 1867. *Русь*. 1867. 21 цвітня. С. 2.

¹⁰⁷ Відъ Жолкви. *Русь*. 1867. 28 червня. С. 3.

¹⁰⁸ Зъ Университету. *Русь*. 1867. 15 грудня. С. 3.

¹⁰⁹ Зъ Полісся. *Русь*. 1867. 22 вересня. С. 3.

народу. Наведені тези поділяли не тільки народовці, а й вся активна руська інтелігенція. Особливістю позиції українофілів було хіба що традиційне наполягання на народній мові: «Хочемо на народній, питомій мові себе и другихъ просвіщати»¹¹⁰.

Поява товариства «Просвіта» спонукала народовців публічно оголосити свої пріоритети щодо розвитку просвіти народу. У першому статуті товариства, затвердженому 2 вересня 1868 р., мету було визначено чітко та лаконічно: «Пізнання и просвіта нашого народу»¹¹¹. Пояснив мету товариства його перший голова, Анатоль (Наталь) Вахнянин на загальних зборах 26 листопада (8 грудня) 1868 р. Він повторив за статутом, що робота товариства має бути подвійною: спрямовуватися на пізнання та просвіту народу¹¹². Спочатку має йти пізнання народу, який насправді «не єсть неотесана колода, не єсть той мертвий камінь, у котрий треба бь у передь вложити душу», а «має вінъ “своє” моральне вихованне», його представники, ніби й «неуки» на перший погляд, однак «суть въ своїмъ роді дуже просвічені люде»¹¹³. Не варто боятися, не варто відкидати певної ідеалізації народу, бо «має нашъ народъ богато дечого, чимъ може почванитися и передь просвіченимъ світомъ, а у деякихъ зглядахъ стоить вінъ дуже високо»¹¹⁴. Відповідно народ треба вивчати, його «одважні, смілі діла, дотепні слова», його «велике розміркованне», життєву мудрість, зокрема й через пісні та приказки, думи та думки¹¹⁵. Таке бачення пізнання *ідеалізованого* народу (А. Вахнянин був свідомий і «темних сторін народу, його пороків») як певного вступу до просвітницької роботи було особливістю розуміння ідеї просвіти народу в ранніх народовців. Цього не було в більшості представників тогочасної руської інтелігенції, яка звер-

¹¹⁰ Учебники руські. *Русь*. 1867. 28 липня. С. 1.

¹¹¹ Вісті. *Правда*. 1868. 15 жовтня. С. 454.

¹¹² Справозданне зь першихъ загальнихъ зборівъ товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. 30 листопада. С. 514.

¹¹³ Там само. С. 515.

¹¹⁴ Там само. С. 514.

¹¹⁵ Там само. С. 514–515.

тала увагу передовсім на недоліки простолюду, його слабкості та помилки.

За пізнанням народу мала йти власне його просвіта, що є і складнішою, і важливішою справою. За А. Вахнянином, просвіта – це «популяризуванне науки»; вона має відбуватися в два етапи. Хоча не зміг він на перших загальних зборах «Просвіти» запропонувати детальної програми дій, але загалом обидва етапи окреслив. Просвітницька робота має зосереджуватися передовсім на підготовці й поширенню серед селян та міщан відповідної літератури, тобто «науку» варто популяризувати за посередництвом друкованого слова. Перший етап – підготовчий, народ треба зацікавити читанням, пропонувати таку лектуру, яку селяни хотіли б читати. Це можуть бути й біблійна історія та житія святих, видання на природознавчу (як зразок – видана на Наддніпрянщині книжка «Дещо про світъ божий») чи історичну тематику. Пізніше, коли народ звикне до читання й сам шукатиме видання «Просвіти», «натоді може взятись товариство и за подаванне ёму наукъ реальнихъ, за вистачку книжокъ, трактуючихъ про газдівство, садовництво, пчільництво, про ховокъ товарини, про индустрию и торговлю»¹¹⁶.

Уявлення про просвіту народу, які озвучив на загальних зборах «Просвіти» А. Вахнянин, що не викликали заперечень і згодом вплинули на стратегію роботи першого відділу товариства, були, як бачимо, досить теоретичними, *кабінетними*. Вони виглядали продуманими, дозволяли вибудувати певну послідовність дій і обґрунтувати заснування другого, поряд із матицею, просвітницького товариства. У такій, хоча й дуже оглядово поданій, стратегії в центрі уваги був *народ* як рівноправний з інтелігенцією учасник просвітньої діяльності – очевидно, радше декларативно, проте в опонентів народовців не було й цього, вони розглядали народ (простолюд) тільки як об'єкт просвітницьких зусиль інтелігенції. Однак треба розуміти, що оголошені 8 грудня 1868 р. тези були передовсім намірами, дороговказом руху від знайомства з народом до його

¹¹⁶ Там само. С. 515–516.

удосконалення на основі «наукъ реальнихъ», а не програмою для негайної практичної реалізації¹¹⁷.

Позицію А. Вахнянина щодо змісту просвітницької роботи підтримав наступний промовець на загальних зборах, Андрій Січинський, зокрема щодо того, що «намъ передъ всімъ въ народі охоту до читання розбудити треба», а потім «перейшлибисмо до науки дуже важної и нашому народові конче потрібної, до науки о господарстві», видавали би «книжочки содержання юридичного» та перейшли би «до популярного викладу історії»¹¹⁸. Додав він ще одну тезу, актуальність якої галицькі українці виразно почали розуміти після 1867 р.: варто «масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членомъ народнёго організму, почула своє обивательське и національне достоїнство»¹¹⁹, тобто що просвіта народу, крім пізнавально-освітнього та практично-господарського, мусить мати ще й національний і громадянський вимір.

Ще один учасник загальних зборів «Просвіти» 1868 р., який брав слово, Федір Заревич, спробував «о просвіті народній ізъ сторони практичної говорити», і тому зосередився на народних школах, адже «щобъ просвітити народъ, треба зачинати відъ народної школи»¹²⁰. Саме школа має «розбудити цікавість» народу і «завести его въ світъ поступу», тому «найперше треба зложити добрі читанки», а за ними «дасть ся завести легоньку загальну історію и по-при те землєпись популярну, а потому інші вже науки»¹²¹. Звісно, не один Ф. Заревич наприкінці 1860-х років у контексті просвіти народу говорив передовсім про початкові школи. Як уже зазначено, просвіту насамперед поед-

---

¹¹⁷ Див.: Пашук В. Маніфестація ідейних засад Товариства «Просвіта» (За матеріалами Установчих Зборів). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 35–40.

¹¹⁸ Справозданне зъ першихъ загальнихъ зборівъ товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. 8 грудня. С. 526.

¹¹⁹ Там само. С. 525.

¹²⁰ Там само. С. 526–527.

¹²¹ Там само. С. 527.

нували зі школами, це був традиційний та очевидний підхід. Проте нові вимоги часу, нові умови діяльності шкіл у вже автономній Галичині спонукали русинів глибше розглянути можливість використання початкових шкіл у справі просвіти народу.

Дискусію розпочала низка публікацій, автори яких констатували негативний вплив на початкову освіту та загалом просвіту народу від скасування контролю Церкви над початковими школами. Неодноразово траплялася фраза, що раніше було краще, коли «Церковь и школа стояли въ тѣсной связи и въ согласіи съ собою»¹²². А тепер, уже в автономній Галичині «просвѣщеніе народное ... видимо упадаетъ, и що побожность и религіійный духъ нашего народа или колебается, или мѣстцами даже сильно всколебался»¹²³. Один із кореспондентів «Слова» тоді ж зазначив, що там, де «школу подчинено новой цивилизаторской системѣ, тамъ нравственность лишаеся точки соединенія и упадокъ людности досягае своей вершины», а тому «всѣ наши школы нового крою не мають ни малѣйшой корысти для нашего народа, для того, что лишились подставы духовно-нравственной, с. е. церкви»¹²⁴.

Радикальна прив'язка початкової школи та просвіти до Церкви й моральності народу була на кінець 1860-х років уже застарілим поглядом на стратегію розвитку руського селянства та міщанства. Хоча такі погляди поділяла ще значна частина інтелігенції, особливо духовної, проте розпочався пошук нового місця, нової ролі початкових шкіл у просвітницькій діяльності. Цей процес тривав довго, він був частиною глобальнішого процесу пошуку точок опори для народної просвіти, творення нових осередків чи інституцій, на базі яких можна було б вести просвітницьку роботу. Період на межі 60–70-х років XIX ст. був перехідною добою, коли не існували ще спеціалізовані просвітницькі осередки в селах (як читальні), тому галицькі русини пропонували максимально використовувати

¹²² Церковь и школа. *Учитель*. 1869. 3 (15) юлія. С. 105.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Отъ Галича. *Слово*. 1869. 22 февраля (6 марта). С. 2.

вже наявну інфраструктуру, наприклад, початкових шкіл або церковних братств у селах та малих містах.

Переосмислення ролі початкових шкіл розпочиналося із констатації їхнього незначного насправді впливу на розвиток просвіти народу та на покращення його життя. Наприклад, дописувач до «Учителя», роздумуючи над питанням, «для чого школы такъ мало до загального просвѣщенія причинилися», зробив висновок, що «наши школы учать много, безъ чого дѣти обѣйти бы ся могли, а за мало зъ того, що бы имъ въ практичнѣмъ ихъ житью хосенъ принести могло»¹²⁵. Як наслідок, руська інтелігенція почала ще більше уваги звертати на *практичність* шкіл та освіти, що цілком корелювало з добре помітним уже зі середини 1860-х років поєднанням просвіти та добробуту народу¹²⁶. Пропозиції щодо розвитку мережі шкіл, початкової освіти, кваліфікації вчителів тощо – це окрема тема, тут лише згадаємо про новації, які галицькі русини пропонували для шкіл та вчителів у контексті розвитку просвіти народу, яка, очевидно, не обмежувалася вже початковою освітою молоді.

Йшлося передовсім про розвиток початкових шкіл як основних осередків народної просвіти в селах і, відповідно, вчителів як головних (разом зі священниками) промоторів і провідників просвіти. Коли йшлося про дітей (учнів), то акцент робили на практичному знанні, яке мало б доповнювати шкільну програму. Тож учителям варто було особливої уваги приділяти природознавству, знайомити дітей із раціональним господарюванням, особисто вчити школярів сучасному городництву, садівництву, бджільництву тощо. Важливою новацією

¹²⁵ І. І. Й. Причини незначного успѣха изъ заведенія школъ народныхъ. *Учитель*. 1869. 27 новембрія (9 декабрія). С. 189.

¹²⁶ Показово, що програмна стаття у першому числі часопису «Учитель» за 1870 р. мала назву: «Просвѣщеніе и добробытъ». У ній як висновок була, вже звична на той час, теза: «Въ такой самой степені, въ какой просвѣщеніе межи народомъ нашимъ ширитися буде, буде рѣвночасно получшатися и его добробытъ» (Просвѣщеніе и добробытъ. *Учитель*. 1870. 2 (14) януарія. С. 1).

була ідея використати школу для просвіти старших селян, не учнів – через організацію в ній регулярних лекцій на різну тематику, переважно природничо-господарську, але й передбачалися народознавчі та суспільствознавчі відчити¹²⁷. Такі лекції мали би сприяти й популяризації читання, готувати народ до сприйняття нових знань – важливе спостереження на тлі часто спрощеного бачення доступу просвітницької інформації до селян і міщан. Автор цієї пропозиції мав рацію, пишучи: «Тогда ажь, якъ старша верства буде приготовлена початками всякихъ конечныхъ наукъ, може розходитись широко всяка популярно-наукова книжка, тогда можемъ думати о раціональномъ господарствѣ и о лучшѣмъ бытѣ нашего народа»¹²⁸. Як наступний етап просвітницької роботи пропонували для всіх членів громади створювати при школах (а також при церквах) бібліотечки популярної літератури¹²⁹ – ще одна новація, крок у розвитку ідеї сільської читальні, розвитку читання (від колективного до індивідуального) серед селян. Такі пропозиції виглядали спочатку дуже теоретичними, не вели до негайних відчутних змін, але сприяли розвитку ідеї просвіти народу, заохочували спроби практичної реалізації просвітницьких намірів у частини інтелігенції, дозволяли використати звичні школи для поглиблення впливу на простолюду.

Питання тематики популярних публікацій просвітницького спрямування та їхньої мови залишалося актуальним і на межі 60–70-х років XIX ст., хоча нових думок та пропозицій тоді з'явилося мало. Йшлося радше про необхідність реалізувати на практиці оприлюднені раніше ідеї і проекти. Галицькі

---

¹²⁷ Організатори таких відчитів «тымъ дѣломъ причинятся до просвѣщенія, а черезъ тое до добробыту простолюдина, до возбуженья въ нёмъ почутья челоувѣческаго, народности и милости отечества своего» (І. Ш. Якимъ способомъ можна впливати, щобы дѣти правильно до школы ходили? *Учитель*. 1869. 18 (30) декабрья. С. 202).

¹²⁸ М. Школа може просвѣщати и старшихъ. *Учитель*. 1870. 5 (23) мая [23 цвѣтня (5 мая)]. С. 62.

¹²⁹ Библиотечки народныи. *Учитель*. 1869. 4 (16) сентябрья. С. 141.

русини шукали можливість поєднати та збалансувати у просвітницьких виданнях сюжети, які, з одного боку, були б цікавими для консервативного простолюду і підтримали б ще кволий інтерес до читання, а з іншого – сприяли б його розвитку, поширювали нові знання, без прикрас пояснювали б селянам нову реальність. Це було складне завдання. Неминучою була поява різних варіантів просвітницьких текстів, які мали одну мету – розвинути народ, допомогти йому на шляху до кращого життя, але різну тематичну, мовно-стилістичну й навіть емоційну спрямованість. Кількість популярних видань збільшувалася, але була ще зовсім недостатньою. Видавці експериментували і з окремими книжечками, і з періодикою для народу – на початку 1870-х років перспективнішими та впливовішими виглядали просвітницькі часописи.

Дискусія щодо мови видань для народу вчергове активізувалася після загальних зборів «Галицько-руської матиці» 1870 р. Русофіли (Іван Наумович у «Слові») та їхні опоненти (Ігнатій Якимович і Степан Качала в «Основі») обмінялися низкою довгих статей, але загалом обидві сторони зберегли свої позиції. Не підлягала сумніву ефективність просвіти народною мовою, що підтвердили всі дискусанти, проте наявні розбіжності щодо розвитку цієї мови як літературної у популярних виданнях залишилися надалі. Тим паче, що й поняття «наукової просвіти» чи просвіти для інтелігенції не зникло – навіть народовці попри підкреслену увагу до простолюду на загальних зборах «Просвіти» 26 травня 1870 р. зауважили, що «не можемо спустити інтелігенцію цілком з очей; тільки правдиво просвічена інтелігенція зможе довершити велике діло народньої просвіти»¹³⁰.

Загалом, не підлягає сумніву, що тривалий час від 1848 р. «просвіта»/«народна просвіта» належала до актуальних тем – це поняття використовували часто, причому в різних контекстах, хоча в 50–60-х роках ХІХ ст. переважно пов'язували з початковою освітою, виданням літератури руською мовою та релігійно-моральним вихованням простолюду.

---

¹³⁰ Вісти. Правда. 1870. Чис. 5. С. 237.

Ідея просвіти народу була запозичена галицькими русинами ззовні, проте, враховуючи відносну замкнутість та архаїчність руської спільноти в Галичині, вона у процесі обговорення та реалізації у специфічних умовах Східної Галичини середини XIX ст. набула характерних рис, акцентів та пріоритетів. Серед чинників, які найбільше вплинули на формування галицько-руського варіанту просвіти народу, виділимо такі: велика частка неграмотних серед селянства та дрібноміщанства, актуальність розвитку мережі початкових шкіл; визначальна роль Церкви, греко-католицького духовенства у формуванні та реалізації просвітницької програми, що зумовило, зокрема, постійний інтерес до релігійно-повчальної літератури та спроби пов'язати просвітницьку діяльність із душпастирськими практиками; виразно менша роль світської інтелігенції, майже повна відсутність буржуазії та заможного міщанства у просвітницькій діяльності; консерватизм галицької руської спільноти, недовіра або принаймні значна обережність щодо поширення нових ідей, суспільних новацій, розвитку відносин в соціумі, обмежене й вибіркове сприйняття західного досвіду; великий вплив дискусій щодо розвитку руської/української літературної мови на підготовку просвітницької літератури, появу та функціонування просвітницьких громадських організацій; постійний брак коштів на видавничу діяльність, намагання мінімізувати можливі ризики та фінансові втрати.

Як наслідок, наприкінці 40-х та в першій половині 50-х років XIX ст. у галицьких русинів сформувалося частково на основі набутих знань (очевидно, з німецькомовних джерел) і досвіду з-перед 1848 р., переважно ж на основі постреволюційних реалій, а також сподівань та очікувань, розуміння ідеї народної просвіти як важливого чинника розвитку руського (галицько-руського) народу. Її реалізація мала б відбуватися через ліквідацію неграмотності, розвиток літератури руською мовою і поширення нових знань, спрямованих на підвищення рівня суспільної моралі й ефективності господарської діяльності. Для інтелігенції в межах просвітницької програми мали бути підготовані публікації на історичну

тематику. Проте швидкий розвиток подій після «Весни народів» застав руську інтелігенцію здебільшого неготовою до змін. Було очевидно, що між розмірковуваннями у пресі на тему просвіти народу окремих кореспондентів і готовністю до практичних дій сотень чи тисяч руських інтелігентів була велика відстань, яку можна було подолати тільки тривалими цілеспрямованими зусиллями.

Просвітницька діяльність руської інтелігенції продовжилася в 1860-х роках. Це десятиліття стало перехідним періодом між першим етапом розвитку народної просвіти в Галичині і 70–80-ми роками ХІХ ст., коли на перший план вийшли спеціальні часописи для народу й почали з'являтися сільські читальні. Отже, у 1860-х роках бачення просвіти народу поєднувало характерні риси попереднього періоду (визначальна роль Церкви і духовенства, акцент на розвитку моральності простолюдю, увага до створення нових початкових шкіл, спроби займатися народною просвітою в консервативному, традиційному галицько-руському селі без значних змін у соціальних та економічних відносинах) і новації (особливо зі середини десятиліття – помітний наголос на взаємозв'язку просвіти та добробуту народу, поява поняття політичної просвіти народу, переосмислення ролі початкових шкіл і вчителів, заснування окремих часописів для народу та вихід на сцену альтернативної версії просвіти від галицьких українофілів). Еволюція у процесі сприйняття, осмислення та реалізації ідеї просвіти народу пришвидшилася наприкінці десятиліття, після запровадження автономії коронного краю Галичини і Лодомерії. Проте варто розуміти, що руська інтелігенція вважала просвіту народу тривалим процесом, відповідно у планах просвітницької роботи не було чітких часових меж, а запровадження новацій не передбачало швидких результатів.

Попри активне обговорення теми просвіти народу в пресі, у 50–60-х роках ХІХ ст. вона безпосередньо стосувалася обмеженого кола осіб. Звичайно, якщо трактувати як просвітницьку роботу будь-які вияви професійної діяльності священників та вчителів, то просвітою займалася більша частина тогочас-

ної руської інтелігенції. Однак коли йшлося про *цілеспрямовані* зусилля інтелігентів, усвідомлену регулярну діяльність щодо розвитку простолюду, то в такому разі можемо говорити про виразну меншість освічених русинів, які до того ж діяли переважно без необхідної координації зусиль, на власний розсуд. Тому хоча «просвіта народу» для русинів загалом складалася з *освіти* (поширення нових знань) та *власне просвіти* (духовного розвитку та вдосконалення), але чи не кожен із діячів по-своєму розумів це співвідношення, а численні статті у пресі хіба додавали інформації для роздумів, але не могли утвердити певний універсальний канонічний погляд на цю тему. Важливими і, може, визначальними тут мали би бути позиція і результати роботи просвітницьких товариств, проте їхній внесок до кінця 1860-х років не був помітним – «Галицько-руська матиця» була занадто пасивною і консервативною, а «Просвіта» тільки почала діяти.

Просвіта стосувалася передовсім *народу*, тобто селян і дрібноміщан. Існувало й поняття «наукової просвіти», спрямованої на національно-культурний розвиток інтелігенції, однак ця тема, з огляду на кількість публічних згадок, була радше додатковою, хоча й ближчою та зрозумілішою для активної частини міської руської інтелігенції. В обговоренні, якою має бути просвіта народу, у середині XIX ст. виразно бракувало голосу самого народу. Це були дискусії інтелігентів про програму дій для інтелігенції. Лише з 1870-х років у публічному просторі почали з'являтися окремі рефлексії селян щодо організації просвітницької роботи. Що ж до попереднього десятиліття, то відзначаю значне зростання уваги до просвіти дорослих селян, передовсім за допомогою колективного читання та спеціальних лекцій, – у 1850-х роках просвіту старших розуміли насамперед як духовну науку, частину душпастирської діяльності священників.

Ще одна особливість досліджуваного періоду, яка підтверджує розуміння просвіти народу руською інтелігенцією передовсім як дуже тривалого процесу, а не структурованої програми дій, – це відсутність *просвічених* селян і міщан. Усі селяни

потребували просвіти, натомість у руській пресі не було прикладів успішного завершення просвітницької роботи. Безумовно, траплялися приклади окремих успіхів: десь належно функціонувала повна дітей школа, десь селяни стали краще господарювати (нові плуги, меліорація та угноєння полів, розвиток садів та пасік, заснування позичкових кас та громадських шпихлірів) і покращили побутові умови (світлі чисті помешкання, кращий одяг, розвиток гігієни тощо), десь почали читати популярні часописи та книжечки тощо, однак це були несистемні, а тому часто обмежені й нетривалі успіхи. Неодноразово бувало, що відхід із певного села активного священника зводив нанівець його попередні зусилля, або прогрес у господарстві зовсім не корелював із розвитком громадянської свідомості у представників певної сільської громади. Дуже болісною залишалася проблема пияцтва серед простолюду, але чітке розуміння просвітницької роботи як, зокрема, антиалкогольної агітації з раціональними аргументами, з'явилося тільки у другій половині, навіть наприкінці 1860-х років.

Для просвітницької діяльності необхідна була відповідна література. Цю тезу не піддавали ніколи сумніву, хоча роль усної комунікації з народом була дуже вагома, особливо в середині XIX ст. Її дуже важко «виміряти», тому дослідники зосереджуються на аналізі друкованої продукції просвітницького спрямування. Можна зробити кілька узагальнень: 1) просвітницька видавнича продукція для галицьких русинів була відносно нечисленною і виходила у світ нерегулярно, але на межі 60–70-х років XIX ст. усе більше утверджувалася думка, що необхідною та успішною може бути тільки регулярна видавнича діяльність; 2) протягом усього досліджуваного періоду тривали дискусії щодо пріоритетів: чи друкувати передовсім навчальну літературу, чи популярні книжечки (часописи) для простолюду; 3) дуже важливим було питання мови популярної літератури – його так і не вирішили остаточно, хоча загалом погодилися, що це має бути «народна мова»; 4) дискусійним було питання внеску приватних видавців і громадських організацій (товариств) у просвітницьке книговидання – вия-

Ідея просвіти народу серед галицької руської інтелігенції...

вилося, що внесок «Галицько-руської матиці» як просвітницького товариства був зовсім недостатній; 5) вічно актуальними були проблема пошуку коштів для публікації популярної літератури та проблема її розповсюдження – протягом 50–60-х років XIX ст. їх не вдалося вирішити навіть задовільно; 6) відповідно, дуже важливою була проблема доступу просвітницької літератури до руських селян і міщан; вони отримували відповідні книжки та часописи переважно (часто – майже винятково) за посередництвом інтелігентів; 7) зовнішній вплив/запозичений досвід на організацію просвітницького книговидання та його тематику був (головно через німецькомовні та чеськомовні публікації), проте радше опосередкований (що часто означало – послаблений), пристосований до місцевих обставин.

Активні дискусії у галицькій руській пресі на межі 60–70-х років XIX ст. дозволили розвинути ідею просвіти народу в нових умовах автономної Галичини. Висловлені тоді пропозиції, зокрема щодо функціонування просвітницьких часописів, регулярного видання книжечок «для народу», заснування сільських читалень, філій просвітницьких товариств на провінції, а також щодо просвіти жінок, поєднання просвіти народу і розвитку селянських господарств, побуту селян та їхньої громадянської та національної свідомості, стали основою для просвітницької роботи в наступний період.

Олександр Седляр